

A. Or
5036

A. or. 5036

Sadananda

(Vedanta)

<36614189650012



<36614189650012

Bayer. Staatsbibliothek

VEDÁNTA SÁRA:
ELEMENTS OF THEOLOGY

ACCORDING TO THE VEDAS,

BY

Sadánanda Parivrājakāchāryya;

WITH A COMMENTARY

BY

Rāmakrishna Tīrtha.

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GENERAL COMMITTEE

OF

Public Instruction.

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS.

1829.

VEDANTA SARA:

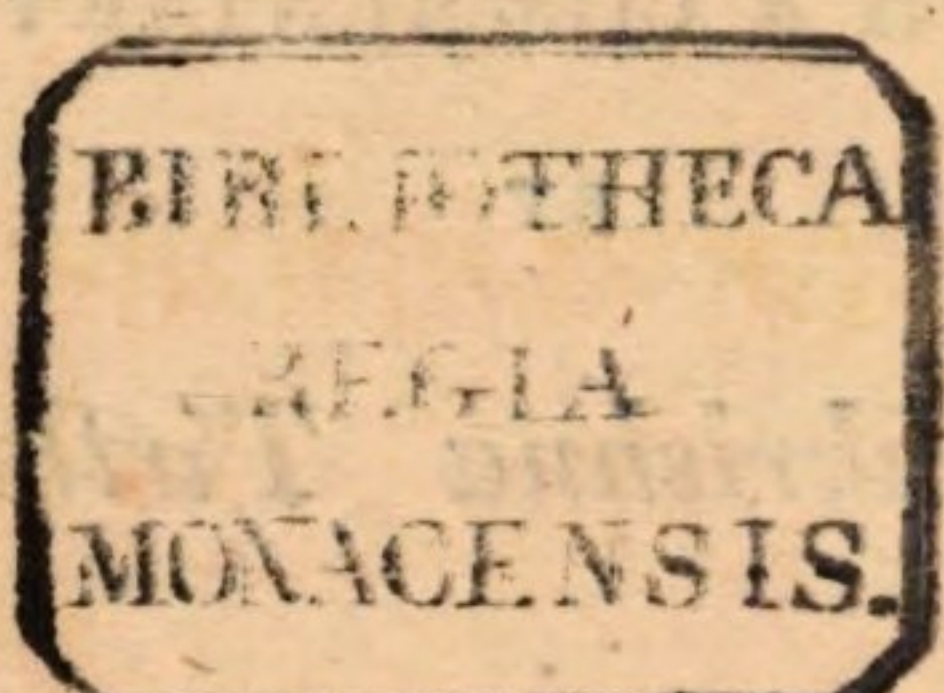
ELEMENTS OF THEOLOGY

ADAPTED TO THE USES OF

BY

SIDDHANTA PANDIT

WITH A COMMENTARY



PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE IMPERIAL COMMISSION

OF

THE EAST ASIATIC MUSEUM

—

PRINTED AT THE EDUCATION PRESS.

—

1881

वेदान्तसारः

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसदानन्दकृतः

विद्वन्मनोरञ्जिनी नाम्नी तट्टीकाच

श्रीरामकृष्णतीर्थयतिविरचिता

एतद्वयं

श्रीयुक्तकमिष्टिसाहेवानामनुज्ञया

श्रीशम्भचन्द्रशर्माणा शोधितं

कलिकाताख्यराजधान्यां

इन्दुकेशनमुद्रायन्त्रालये मुद्रितं

शकाब्दाः १७५१ इ०लण्डीय १८२८।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय



नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ वेदान्तसारमूलस्य सूचीपत्रमेतत् ॥

विवरणं	पत्रं	पङ्क्तिः
वेदान्तशब्दव्युत्पादनं	१	५
अनुबन्धव्युत्पादनं	१	८
अधिकारिनिरूपणं	१	८
काम्यपदार्थकथनं	२	२
नित्यादिकर्मफलदर्शनं	२	८
नित्यादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वे प्रमाणं	२	८
साधनविभागः	२	१६
विवेकादिलक्षणं	२	१८
शमादिविभागः	३	५
शमलक्षणं	३	५
दमलक्षणं	३	६
उपरतिलक्षणं	३	७
तितिक्षालक्षणं	३	८

विवरणं	पत्रं	पङ्क्तिः
समाधानलक्षणं	३	१०
अद्भ्युत्थलक्षणं	३	१०
मुमुक्षुत्वलक्षणं	३	११
विषयनिरूपणं	३	१६
सम्बन्धनिरूपणं	३	१८
प्रयोजननिरूपणं	३	१८
अधारोपकथनं	४	६
वस्त्वस्तुलक्षणं	४	६
अज्ञानव्युत्पादनं	४	१०
अज्ञानैकत्वानेकत्वकथनं	४	१६
शक्तिद्वयवदज्ञानस्य } कारणत्वकथनं }	७	१८
जगदुत्पत्तिक्रमदर्शनं	७	१८
सूक्ष्मशरीराद्युत्पत्तिः	८	७
सूक्ष्मशरीरावयवकथनं	८	८
इन्द्रियलक्षणानि	८	११
बुद्धिमनसोर्लक्षणं	८	१२
मनोमयकोशादि	९	१२
वायुपञ्चकविभागः	९	६

॥ वेदान्तसारमूलस्य सूचीपत्रमेतत् ॥

३

विवरणं	पत्रं	पङ्क्तिः
तैजससूत्रयोर्भागविशेषदर्शनं	११	८
स्थूलभूतप्रपञ्चनं	११	७
पञ्चीकरणं	११	८
भौतिकसृष्टिकथनं	११	१८
मनश्चात्मवादिमतं	५१	२
विज्ञानात्मवादिमतं	१५	५
भाट्टादीनां मतं	१५	११
मतान्तरदूषणारम्भः	१५	१६
अपवादलक्षणं	१६	१०
अधारोपापवादयोः फलं	१७	५
महावाक्यार्थवर्णनं	१७	१६
अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यार्थवर्णनं	२१	१४
निर्विकल्पकसमाधिलक्षणं	२४	१७
निर्विकल्पकसमाध्यज्ञानं	२५	१४
जीवन्मुक्तलक्षणं	२७	१

॥ इति वेदान्तसारमूलस्य ॥

॥ वेदान्तसारटीकायाः सूचीपत्रमेतत् ॥

विवरणं	पत्रं	पङ्क्तिः
वेदान्तशब्दव्युत्पत्तिः	७	१५
अनुबन्धव्युत्पादनं	१०	१०
अधिकारिनिरूपणं	१०	१७
काम्यपदार्थकथनं	१४	१७
नित्यादिकर्मफलदर्शनं	१६	१८
साधनविभागः	२५	४
विवेकादिलक्षणं	२५	११
शमादिविभागः	२८	११
विषयनिरूपणं	३३	१
सम्बन्धनिरूपणं	३४	१५
प्रयोजननिरूपणं	३५	४
अध्यारोपकथनं	३७	१४
वस्त्वस्तुलक्षणं	३८	११

॥ वेदान्तसारटीकायाः सूचीपत्रमेतत् ॥

५

विवरणं	पत्रं	पङ्क्तिः
अज्ञानव्युत्पादनं	३६	१४
अज्ञानैकत्वानेकत्वकथनं	४५	१६
अज्ञानसामर्थ्यवर्णनं	५६	४
शक्तिद्वयवदज्ञानस्य } कारणत्वकथनं }	५७	६
जगदुत्पत्तिक्रमः	५७	१६
सूक्ष्मशरीराद्युत्पत्तिकथनं	६४	४
सूक्ष्मशरीरावयवकथनं	६४	१४
इन्द्रियलक्षणानि	६६	४
बुद्धिमनसोर्लक्षणं	६६	६
मनोमयकोशादिवर्णनं	६८	६
वायुपञ्चकविभागकथनं	७०	१६
तैजससूत्रयोर्भागविशेषदर्शनं	७३	१७
स्थूलभूतप्रपञ्चनं	७८	१०
पञ्चीकरणं	७८	१४
भौतिकसृष्टिकथनं	८२	१५
मनश्चात्मवादिमतं	८५	७
प्राभाकरादिमतं	८६	१५

६ ॥ वेदान्तसारटीकायाः सूचीपत्रमेतत् ॥

विवरणं	पत्रं	पङ्क्तिः
प्राभाकरादिमतदूषणं	८८	४
अपवादलक्षणं	१०४	१७
अधारोपापवादनक्षणं	१०५	१५
महावाक्यार्थनिरूपणं	१०६	१६
अहं ब्रह्मास्मीति } वाक्यार्थोपक्रमः }	११२	१८
निर्विकल्पकसमाधिलक्षणं	१२०	५
निर्विकल्पकसमाध्यज्ञानं	१२१	३
जीवन्मुक्तलक्षणं	१२३	१८

॥ इति वेदान्तसारटीकायाः ॥

॥ वेदान्तसारः ॥

—

॥ नमोगणेशाय ॥

अखण्डसच्चिदानन्दमवाङ्मनसगोचरं । आत्मा
नमखिलाधारमाश्रयेऽभीष्टसिद्धये ॥

अर्थतोऽप्यद्वयानन्दानतीतद्वैतभानतः । गुरु
नाराध्य वेदान्तसारं वक्ष्ये यथामति ॥

वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणं तदुपकारीणि शारी
रिकसूत्रादीनि च । अस्य वेदान्तप्रकरणत्वात् तदी
यैरेवानुबन्धैस्तद्वत्तासिद्धेर्न ते पृथगालोचनीयाः ।
तत्रानुबन्धो नाम अधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोज
नानि । अधिकारी तु विधिवदधीतवेदवेदाङ्गत्वेना
पाततोऽधिगताखिलवेदार्थोऽस्मिन् जन्मनि जन्मा
न्तरे वा काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमि
त्तिकप्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेन निर्गतनिखिल

क

कल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तः साधनचतुष्टय
 सम्पन्नः प्रमाता ॥ काम्यानि स्वर्गादीष्टसाध
 नानि ज्योतिष्टोमादीनि निषिद्धानि नरकाद्य
 निष्टसाधनानि ब्रह्महत्यादीनि नित्यान्यकरणे
 प्रत्यवायसाधनानि सन्ध्यावन्दनादीनि नैमित्ति
 कानि पुत्रजन्माद्यनुबन्धीनि जातेष्ट्यादीनि प्रायश्चि
 त्तानि पापक्षयमात्रसाधनानि चान्द्रायणादीनि
 उपासनानि सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररू
 पाणि शाण्डिल्यविद्यादीनि एतेषां नित्यादीनां
 बुद्धिशुद्धिः परं प्रयोजनं उपासनानान्तु तदैकाग्र्यं
 परं प्रयोजनं । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविवि
 दिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेः । तपसा कल्मषं हन्ति
 विद्ययामृतमश्रुते इत्यादिस्मृतेश्च । नित्यनैमित्ति
 कयोरुपासनानाञ्चावान्तरफलं पितृलोकसत्यलो
 कप्राप्ती कर्मणा पितृलोकोविद्यया देवलोकइति
 श्रुतेः । साधनानि नित्यानित्यवस्तुविवेकइहा
 मुत्रफलभोगविरागशमदमादिसम्पन्नुमुक्षुत्वानि ।
 नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावत् ब्रह्मैव नित्यं वस्तु त
 तोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनं । ऐहिकानां

सक्चन्दनविषयभोगानां कर्मजन्यतयाऽनित्यत्व
वदामुष्मिकाणामप्यमृतादिविषयभोगानामनित्य
तया तेभ्योनितराविरतिरिहामुत्रफलभोगविरागः
शमादयस्तु शमदमोपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाः।
शमस्तावत् श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्योमनसो
निग्रहः । दमोवाह्यविषयेन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्त
विषयेभ्योनिवर्त्तनं । निवर्त्तितानामेतेषां तद्व्यतिरि
क्तविषयेभ्य उपरमणमुपरतिः । अथवा विहितानां
कर्मणां विधिना परित्यागः । तितिक्षा शीतोष्णा
दिद्वन्द्वसहिष्णुता । निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ
तदनुगुणविषये च समाधिः समाधानं । गुरुवेदा
न्तवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा । मुमुक्षुत्वं मोक्षेच्छा एवं
भूतः प्रमाता अधिकारी । शान्तोदान्तइति श्रुतेः
उक्तञ्च प्रशान्तचित्तायजितेन्द्रियायप्रक्षीणदोषाय
यथोक्तकारिणे । गुणान्वितायानुगताय सर्वदा
प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे । विषयो जीवब्रह्मैक्यं शुद्ध
चैतन्यं प्रमेयं तत्रैव वेदान्तानां तात्पर्यात् सम्बन्ध
स्यैक्यप्रमेयस्य तत्प्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्य च
बोध्यबोधकभावलक्षणः । प्रयोजनन्तु तदैक्यप्रमेय

गताज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वरूपानन्दावाप्तिश्च । तरति
 शोकमात्मविदिति श्रुतेः ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवतीति
 श्रुतेश्च । अयमधिकारी जन्ममरणादिसंसारानलस
 न्तप्तोदोषशिराजलराशिमिवोपहारपाणिः श्रोत्रियं
 ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य तमनुसरति । समित्पाणिः
 श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुतेः । स गुरुः परमकृप
 याध्यारोपापवादन्यायेनैनमुपदिशति । तस्मै सवि
 द्दानुपपन्नाय प्राहेत्यादिश्रुतेः । असर्पभूतरज्जौ
 सर्पारोपवत् वस्तुन्यवस्वारोपोऽध्यारोपः । वस्तु
 सच्चिदानन्दादयं ब्रह्म । अज्ञानादिसकलजडस
 मूहोऽवस्तु अज्ञानन्तु सदसज्ज्ञामनिर्वचनीयं त्रिगु
 णात्मकं भावरूपं ज्ञानविरोधि यत्किञ्चिदिति
 वदन्ति । अहमज्ञइत्याद्यनुभवात् देवात्मशक्तिं
 सगुणैर्निगूढामित्यादिश्रुतेश्च । इदमज्ञानं समष्टिव्य
 ष्यभिप्रायेणैकमनेकमिति च व्यवह्रियते । तथाहि
 यथा वृक्षाणां समष्ट्यभिप्रायेण वनमित्येकत्वव्यप
 देशः यथा वा जलानां समष्ट्यभिप्रायेण जलाशय
 इति तथा नानात्वेन प्रतिभासमानजीवगताज्ञाना
 नां समष्ट्यभिप्रायेण तदेकत्वव्यपदेशः । अजामेका

मित्यादिश्रुतेः । इयं समष्टिरुत्कृष्टोपाधितया विशुद्ध
सत्त्वप्रधाना एतदुपहितं चैतन्यं सर्वज्ञत्वसर्वं
श्वरत्वसर्वनियन्तृत्वादिगुणकं सदसद्व्यक्तमन्त
र्यामी जगत्कारणमीश्वर इति व्यपदिश्यते । सक
लाज्ञानावभासकत्वादस्य सर्वज्ञत्वं । यः सर्वज्ञः
सर्वविदिति श्रुतेः । अस्येयं समष्टिरखिलकारण
त्वात् कारणशरीरं आनन्दप्रचुरत्वात् कोश
वदाच्छादकत्वाच्चा नन्दमयकोशः सर्वोपरमत्वात्
सुषुप्तिः अतएव स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चलयस्थानमिति चो
च्यते । यथा वनस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण वृक्षा इत्यनेकत्व
व्यपदेशः यथा वा जलाशयस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण जला
नीति तथाऽज्ञानस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण तदनेकत्वव्य
पदेशः । इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते इत्यादिश्रुतेः
अत्र समस्तव्यस्तव्यापित्वेन समष्टिव्यष्टिव्यपदेशः ।
इयं व्यष्टिर्निष्कृष्टोपाधितया मलिनसत्त्वप्रधाना ।
एतदुपहितचैतन्यमज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ
इत्युच्यते एकाज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वं अस्य
ष्टोपाधितयाऽनतिप्रकाशकत्वं । अस्यापीयमहङ्का
रादिकारणत्वात् कारणशरीरं आनन्दप्रचुरत्वा

देवानन्दमयकोशः सर्वोपरमत्वात् सुषुप्तिः अत
 एव स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति चोच्यते । तदा
 नीमेतावीश्वरप्राज्ञौ चैतन्यप्रदीप्ताभिरतिसूक्ष्माभि
 रज्ञानवृत्तिभिरानन्दमनुभवतः । आनन्दभुक्
 चेतोमुखः प्राज्ञइति श्रुतेः । सुखमहमस्वाप्तं
 न किञ्चिद्वेदिषमित्युत्थितस्य परामर्शानुपपत्तेश्च ।
 अनयोर्व्यष्टिसमष्ट्योर्वनवृक्षयोरिव जलाशयजल
 योरिव चाभेदः । एतदुपहितयोरीश्वरप्राज्ञयो
 रपि वनवृक्षावकिन्नाकाशयोरिव जलाशयजल
 गतप्रतिविम्बाकाशयोरिव चाभेदः । एष सर्वेश्वर
 इत्यादिश्रुतेः । वनवृक्षतदवकिन्नाकाशयोर्जलजला
 शयतद्गतप्रतिविम्बाकाशयोर्वा आधारभूतानुप
 हिताकाशवदनयोरज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधा
 रभूतं यदनुपहितं चैतन्यं तत्तुरीयमित्युच्यते ।
 शिवं शान्तं अद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते इत्यादिश्रुतेः ।
 इदमेव तुरीयं शुद्धचैतन्यं अज्ञानादि तदुपहित
 चैतन्याभ्यां तप्तायःपिण्डवदविविक्तं सन्महावा
 क्यवाच्यं । विविक्तं सलक्ष्यमित्युच्यते । अस्याज्ञान
 स्यावरणविच्छेपनामकं शक्तिद्वयमस्ति । आवरण

शक्तिस्तावदल्पोऽपि मेघोऽनेकयोजनायतमादित्यम
ण्डलमवलोकयित्व नयनपथपि धायकतया यथाक्वा
दयतीव तथाऽज्ञानं परिक्रिन्नमप्यात्मानमपरिक्रिन्न
मसंसारिणमवलोकयित्व बुद्धिपि धायकतया च्छादय
तीव तादृशं सामर्थ्यं । तदुक्तं घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छ
न्नमर्कं यथा निस्पृभं मन्यते चातिमूढः । तथा बद्धव
द्भाति योमूढदृष्टेः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा
इत्यादि । अनयावृतस्यात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्व
दुःखित्वादिसंसारभावनापि भवति यथा स्वाज्ञाना
वृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना । विक्षेपशक्तिस्तु
यथा रज्जुज्ञानं स्वावृतरज्जौ स्वशक्त्या सर्पादिक
मुद्भावयति । एवमज्ञानमपि स्वावृतात्मनि स्वशक्त्या
आकाशादि प्रपञ्चमुद्भावयति तादृशं सामर्थ्यं ।
तदुक्तं विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजे
दिति । शक्तिद्वयवदज्ञानोपहितं चैतन्यं स्वप्रधान
तया निमित्तं स्वापाधिप्रधानतया उपादानञ्च
भवति । यथा लूतातन्तुकार्थं प्रति स्वप्रधानतया
निमित्तं स्वशरीरप्रधानतयोपादानञ्च भवति । तमः
प्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादाकाशं

आकाशाद्यायुर्व्यायोरग्निरग्रेरापः अद्भ्यः पृथिवी चो
 त्यद्यते तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः
 इत्यादि श्रुतेः । तेषु जाद्याधिक्यदर्शनात्तमः प्राधान्यं
 तत्कारणस्य तदानीं सत्त्वरजस्तमांसि कारणगुण
 प्रक्रमेण तेष्वआकाशादिषूत्यद्यन्ते । इमान्येव सूक्ष्मभू
 तानि तन्मात्राण्यपञ्चीकृतानि चोच्यन्ते । एतेभ्यः
 सूक्ष्मशरीराणि स्थूलभूतानि चोत्यद्यन्ते । सूक्ष्मशरी
 राणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि च । अवय
 वास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धिमनसी कर्मेन्द्रिय पञ्चकं
 वायुपञ्चकञ्चेति । ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षु
 र्जिह्वाघ्राणाख्यानि एतान्याकाशादीनां सात्विकां
 शेभ्योव्यस्तेभ्यः पृथक्क्रमेणोत्यद्यन्ते । बुद्धिर्नाम
 निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः मनोनाम सङ्कल्पवि
 कल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिः अनयोरिव चित्ताह
 ङ्कारयोरन्तर्भावः अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्ति
 स्थितं अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिरहङ्कारः एते
 पुनराकाशादिगतसात्विकांशेभ्योमिलितेभ्य उत्पद्य
 न्ते तेषां प्रकाशात्मकत्वात् सात्विकांशकार्यत्वं
 इयं बुद्धिर्ज्ञानेन्द्रियैः सहिता सती विज्ञानमयकोशो

भवति अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानित्वेन इहलोक
परलोकगामी व्यावहारिकोजीवइत्युच्यते । मनस्तु
कर्मेन्द्रियैः सहितं सन्ननोमयकोशोभवति कर्मे
न्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । एतानि
पुनराकाशादीनां रजोऽंशेभ्योव्यस्तेभ्यः पृथक्क्रमे
णोत्पद्यन्ते । वायवः प्राणापानव्यानोदानसमानाः ।
प्राणोनाम प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थानवर्त्ती ।
अपानोनाम अवाग्गमनवान् पाय्वादिस्थान
वर्त्ती । व्यानोनाम विश्वगमनवानखिलशरीर
वर्त्ती । उदानः कण्ठस्थानीयः ऊर्ध्वगमनवानुक्ता
मणवायुः । समानः शरीरमध्यगोऽशितपीतान्नादि
समीकरणकरः समीकरणन्तु परिपाककरणं रस
रुधिरशुक्रपुरीषादिकरणं । केचित्तु नागकूर्मक
करदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चान्ये वायवः सन्ती
त्याहुः । तत्र नागउद्गिरणकरः कूर्मोनिमीलना
दिकरः । कृकरः क्षुधाकरः । देवदत्तो जृम्भण
करः । धनञ्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणादि
ष्वन्तर्भावात् प्राणादयः पञ्चैवेति केचित् इदं
प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोऽंशेभ्योमिलि

तेभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रिय
 सहितं सत् प्राणमयकोशो भवति । अस्य क्रियात्म
 कत्वेन रजोऽंशकार्यत्वं एतेषु कोशेषु मध्ये विज्ञान
 मयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृरूपः । मनोमय इच्छा
 शक्तिमान् करणरूपः । प्राणमयः क्रियाशक्तिमान्
 कार्यरूपः । योग्यत्वादेवमेवमेतेषां विभाग इति
 वर्णयन्ति । एतत्कोशत्रयं मिलितं सत् सूक्ष्मशरीर
 मित्युच्यते अत्राप्यखिलसूक्ष्मशरीरं एकबुद्धिविषय
 तथा वनवज्जलशयवदा समष्टिः अनेकबुद्धिविष
 यतया वृक्षवज्जलवदा व्यष्टिश्च भवति । एतत्सम
 ष्ठ्युपहितं चैतन्यं सूत्रात्मा हिरण्यगर्भः प्राण इति
 चोच्यते सर्वानुस्यूतत्वात् ज्ञानक्रियाशक्त्युपहित
 त्वाच्च । अस्यैषा समष्टिः स्थूलप्रपञ्चापेक्षया
 सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मशरीरं । विज्ञानमयादिकोशत्रयं
 जाग्रदासनामयत्वात् स्वप्नः । अतएव स्थूलप्रपञ्च
 लयस्थानमिति चोच्यते । एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं
 तैजसो भवति तैजोमयान्तःकरणोपहितत्वात् ।
 अस्यापीयं व्यष्टिः स्थूलशरीरापेक्षया सूक्ष्मत्वात् ।
 सूक्ष्मशरीरं विज्ञानमयादिकोशत्रयं । जाग्रदास

नामयत्वात् स्वप्नः अतएव स्थूलशरीरलयस्थान
मिति चोच्यते । एतौ सूत्रात्मतैजसौ तदानीं सूक्ष्मा
भिर्मनोवृत्तिभिः सूक्ष्मविषयाननुभवतः । प्रविविक्त
भुक् तैजस इत्यादि श्रुतेः । अत्रापि समष्टिव्यष्ट्योस्तदु
पहितसूत्रात्मतैजसयोश्च वनवृक्षवत्तदवक्त्रिन्नाका
शवच्च जलाशयजलवत्तद्गतप्रतिविम्बाकाशवच्चा
भेदः । एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिः । स्थूलभूतानि
पञ्चीकृतानि । पञ्चीकरणन्तु आकाशादिपञ्चस्वे
कैकं द्विधासमं विभज्य तेषु दशसु भागेषु प्राथमि
कान् पञ्चभागान् प्रत्येकं चतुर्धा समं विभज्य तेषां
चतुर्णां भागानां स्वस्वद्वितीयभागं परित्यज्य भागा
न्तरेषु संयोजनं । अस्याप्रामाण्यं नाशङ्कनीयं ।
त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणत्वात्
पञ्चानां पञ्चात्मकत्वे समानेऽपि यैशिष्ट्यात् तद्वा
दस्तदाददति न्यायेनाकाशादिव्यपदेशः सम्भवति
तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते वायौ शब्दस्पर्शा
अग्नौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अप्सु शब्दस्पर्शरूपरसाः ।
पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । एतेभ्यः पञ्चीकृ
तेभ्योभूर्भुवःस्वर्माहर्जनस्तपःसत्यमित्येतन्नामकाना

मुपर्युपरिविद्यमानानां अतलवितलसुतलरसा
 तलतलातलमहातलपातालनामकानामधोऽधो
 विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माण्डस्य तदन्तर्गत
 चतुर्विधस्थूलशरीराणामन्नपानादीनाञ्चोत्पत्तिर्भ
 वति । शरीराणि जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जा
 ख्यानि । जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्य
 पश्यादीनि । अण्डजानि अण्डेभ्योजातानि पक्षि
 पन्नगादीनि । स्वेदजानि स्वेदेभ्योजातानि यूकमश
 कादीनि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि लता
 वृक्षादीनि । अत्रापि चतुर्विधस्थूलशरीरं एकाने
 कबुद्धिविषयतया वनवज्जलाशयवद्वा समष्टिः वृक्ष
 वज्जलवद्वा व्यष्टिरपि भवति । एतत् समष्ट्युपहितं
 चैतन्यं वैश्वानरोविराडिति चोच्यते सर्व्वनराभिमा
 नित्वात् विविधं राजमानत्वाच्च । अस्यैषा समष्टिः
 स्थूलशरीरमन्नविकारित्वादनमयकोशः स्थूलभोगा
 यतनत्वाज्जाग्रदित्युच्यते । एतद्व्यष्ट्युपहितं चैतन्यं
 विश्वद्वत्युच्यते । सूक्ष्मशरीरमपरित्यज्य स्थूलशरीरा
 दिप्रवेष्टृत्वात् । अस्याप्येषा स्थूलशरीरमन्नविकार
 त्वादिहेतोरन्नमयकोशः स्थूलभोगायतनत्वाज्जाग्र

दित्युच्यते । तदानीमेतौ विश्ववैश्वानरौ दिग्वाता
 र्कप्रचेतोऽग्निभिः क्रमान्नियन्त्रितेन श्रोत्रादीन्द्रिय
 पञ्चकेन क्रमाच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धान् । अग्नी
 द्रोपेन्द्रियमप्रजापतिभिः क्रमान्नियन्त्रितेन वागा
 दीन्द्रियपञ्चकेन क्रमाद्वचनादानगमनविसर्गान
 न्दान् । चन्द्रचतुर्मुखशङ्कराच्युतैः क्रमान्नियन्त्रि
 तेन मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्येनान्तरिन्द्रियचतु
 र्व्येण क्रमात्सङ्कल्पनिश्चयाहङ्कार्यचैत्तांश्च सर्वा
 नेतान् स्थूलविषयाननुभवतः । जागरितस्थानो
 वह्निःप्राज्ञइत्यादिश्रुतेः । अत्राप्यनयोः स्थूल
 व्यष्टिसमष्ट्योस्तदुपहितयोर्विश्ववैश्वानरयोर्वनवृक्ष
 वत्तदवक्त्रिन्नाकाशवच्च जलाशयजलवत्तद्गतप्रति
 विम्बाकाशवच्च वा पूर्ववदभेदः । एवं पञ्चीकृत
 पञ्चभूतेभ्यः स्थूलप्रपञ्चोत्पत्तिः । एषां स्थूलसूक्ष्म
 कारणशरीरप्रपञ्चानां समष्टिरेकोमहान् प्रपञ्चो
 भवति । यथा वावान्तरवनानामपि समष्टिरेकं मह
 दनं यथा वावान्तरजलाशयानां समष्टिरेकोम
 हान् जलाशयः तदुपहितं चैतन्यं विश्ववैश्वान
 रादीश्वरपर्यन्तं चैतन्यमपि अवान्तरवनावच्छि

आकाशवदवान्तरजलाशयगतप्रतिविम्बाकाशवच्च
 एकमेव । आभ्यां महाप्रपञ्चतदुपहितचैतन्याभ्यां
 तप्तायःपिण्डवदविविक्तं सत् अनुपहितं चैतन्यं
 सर्व्वं खल्विदं ब्रह्मैवेति महावाक्यस्य वाच्यं भवति
 विविक्तं सलक्ष्यमपि भवति । एवं वस्तुन्यवस्तुत्वारी
 पोऽध्वारोपः सामान्येन प्रदर्शितः ॥

इदानीं प्रत्यगात्मनि इदमिदमयमयमारोपय
 तीति विशेष उच्यते । अतिप्राकृतस्वात्मा वै जायते
 पुत्रइत्यादि श्रुतेः । स्वस्मिन्निव स्वपुत्रेऽपि प्रेमदर्श
 नात् पुत्रे नष्टे पुष्टेऽहमेव नष्टः पुष्टश्चेत्यनुभवाच्च
 पुत्रआत्मैवेति वदति । चार्वाकस्तु सवाएषपुरुषोऽ
 न्नरसमयइत्यादिश्रुतेः । प्रदीप्तगृहात्स्वपुत्रं परित्य
 ज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलोऽहंकृशोऽहं इत्य
 अनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदति अपरश्चार्वाकः ।
 ते हि प्राणाः प्रजापतिं समेत्य ब्रुयुरित्यादिश्रुतेः ।
 इन्द्रियाणामभावे शरीरचलनाभावात् काणोऽहं व
 धिरोऽहं इत्याद्यनुभवाच्च इन्द्रियाण्यात्मेति वदति ।
 अपरश्चार्वाकस्तु । अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयइत्या
 दिश्रुतेः । प्राणाभावे इन्द्रियचलनायोगादहमश

नायवानहं पिपासावान् इत्याद्यनुभवाच्च प्राण आ
 त्मेति वदति । अन्यस्तु चार्वाकः अन्योऽन्तरात्मा म
 नोमय इत्यादिश्रुतेः मनसि सुप्ते प्राणादेरभावात्
 अहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनुभवाच्च मन
 आत्मेति वदति । वैद्वस्तु अन्योऽन्तरात्मा विज्ञान
 मय इति श्रुतेः कर्तुरभावे करणस्य शक्त्यभावात् ।
 अहं कर्त्ता अहं भोक्ता इत्याद्यनुभवाच्च बुद्धिरा
 त्मेति वदति । प्राभाकरतार्किकावन्योऽन्तरात्मा
 आनन्दमय इत्यादिश्रुतेः बुद्ध्यादो नामज्ञाने लय
 दर्शनात् अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्यनुभवाच्च अज्ञा
 नमात्मेति वदतः । भाट्टस्तु प्रज्ञानघन एवानन्द
 मय आत्मेत्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ प्रकाशाप्रकाशसङ्गा
 वात् मामहं न जानामीत्यनुभवाच्च अज्ञानोप
 हितं चैतन्यमात्मेति वदति । अपरोवैद्वः असदे
 वेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतेः सुषुप्तौ सर्वाभावाद्
 अहं सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभावपरामर्शविष
 यानुभवाच्च शून्यमात्मेति वदति । एतेषां पुत्रादी
 नां शून्यपर्यन्तानामनात्मत्वमुच्यते । एतैरतिप्राकृत
 वाद्यादिभिरुक्तेषु श्रुतियुक्त्यनुभवाभासेषु पूर्वपूर्वा

क्तश्रुतियुक्त्यनुभवाभासानामुत्तरोत्तरश्रुतियुक्त्यनु
 भवाभासैर्वाधदर्शनात् पुत्रादीनामनात्मत्वं स्पष्ट
 मेव अमना अकर्त्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सदित्या
 दिप्रबलश्रुतिविरोधादस्य पुत्रादिशून्यपर्यन्तस्य
 जडस्य चैतन्यभास्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वात्
 अहं ब्रह्मेति विद्वदनुभवप्रावल्याच्च । तत्तच्छ्रुति
 युक्त्यनुभवाभासानां बाधितत्वादपि पुत्रादिशून्य
 पर्यन्तमखिलमनात्मैव ॥ अतस्तत्तद्भासकं नित्य
 शुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावप्रत्यक् चैतन्यमेवात्मतत्त्व
 मिति वेदान्तविद्वदनुभवः एवमध्यारोपः । अप
 वादीनाम रज्जुविवर्त्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववत् ।
 वस्तुविवर्त्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्र
 त्वं । तथाहि । एतद्भोगायतनं चतुर्विधस्थूलशरीर
 जातं भोग्यरूपान्नपानादिकमेतदाश्रयभूतभूरादि
 चतुर्दशभुवनानि एतदाश्रयभूतं ब्रह्माण्डं चैत
 त्सर्व्वं एतेषां कारणभूतपञ्चीकृतभूतमात्रं भवति
 एतानि शब्दादिविषयसहितानि पञ्चीकृतभूतजा
 तानिसूक्ष्मशरीरजातञ्चैतत् सर्व्वमेतेषां कारणभूत
 मपञ्चीकृतभूतमात्रं भवति एतानि सत्त्वादिगुण

सहितानि अपञ्चीकृतपञ्चभूतान्युत्पत्तिव्युत्क्रमेणै
तत्कारणभूताज्ञानोपहितचैतन्यमात्रं भवति ।
एतदज्ञानमज्ञानोपहितं चैतन्यं चेश्वरादिकमेत
दाधारभूतानुपहितचैतन्यतुरीयब्रह्ममात्रं भवति
आभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वं पदार्थशोधन
मपि सिद्धं भवति तथाहि अज्ञानादिसमष्टिरेतदुप
हितं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं चैतन्यं एतदनुपहितञ्चै
तत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पद
वाच्योभवति एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुपहि
तचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थोभवति अज्ञानादिव्यष्टिरे
तदुपहिताज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यमेतदनुपहितञ्चै
तत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं त्वंपद
वाच्यार्थोभवति एतदुपाध्युपहिताधारभूतमनुप
हितं प्रत्यगानन्दं तुरीयं चैतन्यं त्वंपदलक्ष्यार्थो
भवति ॥

अथ महावाक्यार्थोवर्ण्यते ॥ इदं तत्त्वमसि
वाक्यं सम्बन्धत्रयेणाखण्डार्थबोधकं भवति । सम्ब
न्धत्रयं नाम पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयो
र्विशेषणविशेष्यभावः । प्रत्यगात्मपदार्थयोर्लक्ष्य

लक्षणभावश्चेति । तदुक्तं सामानाधिकरण्यञ्च विशेष-
णविशेष्यता लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थः प्रत्यगात्म-
नामिति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्तावद्यथा । सोऽ-
यं देवदत्त इति वाक्ये तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाच-
कसशब्दस्य एतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकायं
शब्दस्य च एकस्मिन्नपि पिण्डे तात्पर्यं सम्बन्धः । तथा
तत्त्वमसि वाक्येऽपि परोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाच-
कतत्पदस्यापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकत्वं पद-
स्य चैकस्मिन् चैतन्ये तात्पर्यं सम्बन्धः । विशेष-
णविशेष्यभावसम्बन्धस्तु यथा तत्रैव वाक्ये सशब्दार्थ-
तत्कालविशिष्टदेवदत्तस्यायंशब्दार्थेतत्कालविशि-
ष्टदेवदत्तस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषण-
विशेष्यभावः । तथाचापि वाक्ये तत्पदार्थपरो-
क्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदार्थापरोक्षत्वादि-
विशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशे-
षणविशेष्यभावः । लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धस्तु यथा
तत्रैव सशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धतत्कालै-
तत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धदेवदत्तेन सह
लक्ष्यलक्षणभावः । तथाचापि वाक्ये तत्त्वंपद-

योस्तदर्थयोर्वा विरुद्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः । इयमेव भागलक्षणेत्युच्यते । अस्मिन् वाक्ये नीलमुत्पलमिति वाक्यवद्वाक्यार्थान्न सङ्गच्छते । तत्र नीलपदार्थनीलगुणस्य उत्पलपदार्थात्पलद्रव्यस्य च शुक्लपटादिव्यावर्तकतयाऽन्योन्यविशेषणविशेष्यसंसर्गस्यान्यतरविशिष्टस्यान्यतरस्य वा तदैक्यस्य वाक्यार्थत्वाङ्गीकरणे प्रमाणान्तरविरोधाभावात् वाक्यार्थः सङ्गच्छते । अत्र तु तत्पदार्थपरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्य चान्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य अन्यतरविशिष्टस्यान्यतरस्य तदैक्यस्य वा वाक्यार्थत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाद्वाक्यार्थान्न सङ्गच्छते । तत्र तु गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीतिवज्जहल्लक्षणा न सङ्गच्छते । अत्र गङ्गाघोषयोराधाराधेयभावलक्षणस्य वाक्यार्थस्याशेषतोविरुद्धत्वाद्वाक्यार्थमशेषं परित्यज्य तत्सम्बन्धितीरलक्षणायायुक्तत्वाज्जहल्लक्षणा सङ्गच्छते । अत्र तु परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यैकत्वम्

पस्य वाक्यार्थस्य भागमात्रेऽविरोधाद्भागान्तरम
 परित्याज्यान्यलक्षणाया अयुक्तत्वात् जहल्लक्षणा न
 सङ्गच्छते । नच गङ्गापदं स्वार्थपरित्यागेन तीर
 पदार्थं यथालक्षयति तथा तत्पदं त्वंपदं वा वाच्या
 र्थपरित्यागेन त्वंपदार्थं तत्पदार्थं वा बोधयतु
 तत्कुतो जहल्लक्षणा न सङ्गच्छते इति वाच्यं । तत्र
 तीरपदाश्रवणेन तदार्थाप्रतीतौ लक्षणया तत्र
 तीत्यपेक्षायामपि तत्त्वंपदयोः श्रूयमाणत्वेन
 तदर्थप्रतीतौ लक्षणया पुनरन्यतरपदेनान्यतर
 पदार्थप्रतीत्यपेक्षाभावात् । अत्र शोणोधावतीति
 वाक्यवदजहल्लक्षणापि न सङ्गच्छते । अत्र
 शोणगुणगमनलक्षणस्य वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्त
 दपरित्यागेन तदाश्रयअश्वादिलक्षणायां तद्विरो
 धपरीहारसम्भवादजहल्लक्षणा सम्भवति । अत्र
 तु परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्ट चैतन्यैकत्वस्य
 वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तत्सम्बन्धिनो
 यस्य कस्यचिदर्थस्य लक्षितत्वेपि तद्विरोधापरीहा
 रादजहल्लक्षणापि न सम्भवत्येव । नच तत्पदं
 त्वंपदं वा स्वार्थविरुद्धांशपरित्यागेनांशान्तर

सहितं तत्पदार्थं त्वंपदार्थं वा लक्षयतु । अतः
 कथं प्रकारान्तरेण भागलक्षणाङ्गीकरणमिति वाच्यं
 एकेन पदेन स्वार्थाशपदार्थान्तरोभयलक्षणाया
 असम्भवात् पदान्तरेण तदर्थप्रतीतौ लक्षणया
 पुनस्तत्प्रतीत्यपेक्षाभावाच्च । तस्माद्यथा सोऽयं देव
 दत्तइतिवाक्यं तदर्थोवा तत्कालैतत्कालविशिष्ट
 देवदत्तलक्षणस्य वाक्यार्थस्यांशे विरोधात् विरुद्ध
 तत्कालैतत्कालविशिष्टत्वांशं परित्यज्याविरुद्धं देव
 दत्तांशमात्रं लक्षयति । तथा तत्त्वमसीति वाक्यं
 तदर्थोवा परोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टचैतन्यस्यै
 कत्वलक्षणस्य वाक्यार्थस्यांशे विरोधाद्विरुद्धपरोक्ष
 त्वापरोक्षत्वविशिष्टत्वांशं परित्यज्याविरुद्धमखण्ड
 चैतन्यमात्रं लक्षयति ॥

अथाहं ब्रह्मासीत्यनुभववाक्यार्थो वर्ण्यते । एव
 माचार्येणाध्यारोपापवादपुरःसरं तत्त्वंपदार्थो
 शोधयित्वा वाक्येनाखण्डार्थोऽवबोधितेऽधिकारिणो
 ऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावपरमानन्दानन्ता
 इयं ब्रह्मासीत्यखण्डाकाराकारिताचित्तवृत्तिरुदेति
 सा तु चित्प्रतिबिम्बसहिता सती प्रत्यगभिन्नमज्ञात

परं ब्रह्मविषयीकृत्य तद्गताज्ञानमेव बाधते तदा
 पटकारणतन्तुदाहे पटदाहवत् अखिलकार्य
 कारणेऽज्ञाने बाधिते सति तत्कार्यस्याखिलस्य
 बाधितत्वात् तदन्तर्भूताखण्डाकाराकारिता चित्त
 वृत्तिरपि बाधिता भवति । तत्र वृत्तौ प्रतिविम्बितं
 चैतन्यमपि यथा प्रदीपप्रभा आदित्यप्रभावभासना
 समर्था सती तथाभिभूता भवति तथा स्वयंप्रकाश
 मानप्रत्यगभिन्नपरंब्रह्मावभासनानर्ह्यतया तेनाभि
 भूतं सत् स्वीपाधिभूतखण्डवृत्तेर्वाधितत्वात् ।
 दर्पणाभावे मुखप्रतिविम्बस्य मुखमात्रत्ववत् प्रत्य
 गभिन्नपरब्रह्ममात्रं भवति । एवञ्च सति मनसैवा
 नुद्रष्टव्यं यन्मनसा न मनुते इत्यनयोः श्रुत्योरवि
 रोधः । वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारेण फलव्याप्यत्वप्रति
 षेधप्रतिपादनात् । उक्तञ्च फलव्याप्यत्वमेवास्य
 शास्त्रकृद्भिर्निराकृतं । ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्ति
 व्याप्तिरपेक्षितेति स्वयंप्रकाशमानत्वान्नाभासउप
 युज्यते इति च । जडपदार्थाकाराकारितचित्तवृत्ते
 विशेषोऽस्ति । तथाहि अयं घटइति घटाकारा
 कारितचित्तवृत्तिरज्ञातघटं विषयीकृत्य तद्गता

ज्ञाननिरसनपुरःसरं स्वगतचिदाभासेन जडमपि
घटं भासयति । यथा प्रदीपप्रभामण्डलमन्धकार
गतं घटादिकं विषयीकृत्य तद्गतान्धकारनिर
सनपुरःसरं स्वप्रभया तदवभासयतीति एवं स्वस्व
रूपचैतन्यसाक्षात्कारपर्यन्तं श्रवणमनननिदिध्या
सनसमाध्यनुष्ठानस्यापेक्षितत्वात् ते ऽपि प्रदर्श्यन्ते
श्रवणं नाम षड्विधलिङ्गैरशेषवेदान्तानामदि
तीयवस्तुनि तात्पर्यावधारणं । लिङ्गानि उपक्रमो
पसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती च
लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये । तत्र प्रकरणप्रतिपाद्यस्या
र्थस्य तदाद्यन्तयोरुपादानमुपक्रमोपसंहारौ यथा
छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीय
वस्तुनः एकमेवाद्वितीयमित्यादौ ऐतदात्म मिदं
सर्वमित्यन्ते च प्रतिपादनं । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य
वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनमभ्यासः
यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनोमध्ये तत्त्वमसीति नव
कृत्वः प्रतिपादनं । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः
प्रमाणान्तरेणाविषयीकरणमपूर्वत्वं यथा तत्रैवा
द्वितीयवस्तुनोमानान्तराविषयीकरणं फलन्तु प्रक

रणप्रतिपाद्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा तत्र
तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनं । यथा तत्रैव आचार्यवान्
पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये
अथ सम्पत्त्ये इत्यद्वितीयवस्तुज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयो
जनं श्रूयते । प्रकरणप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसन
मर्थवादः । यथा तत्रैव उत तमादेशमप्राक्ष्येना
श्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्यद्विती
यवस्तुप्रशंसनं । प्रकरणप्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र
तत्र श्रूयमाणा युक्तिरूपपत्तिः । यथा तत्र यथासौ
मैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृत्प्रयं विज्ञातं स्यात् वाचा
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं इत्यादा
वद्वितीयवस्तुसाधने विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे
युक्तिरूपपत्तिः श्रूयते । मननन्तु श्रुतस्याद्वितीय
वस्तुनो वेदान्तानुगुणयुक्तिभिरनवरतमनुचिन्तनं
विजातीयदेहादिप्रत्ययरहिताद्वितीयवस्तुनि तदा
काराकारिताया बुद्धेः सजातीयप्रवाचे निदिध्यास
नं । समाधिर्द्विविधः सविकल्पो निर्विकल्पकश्चेति
तत्र सविकल्पो नाम ज्ञातृज्ञानादिविकल्पलया
नपेक्षयाऽद्वितीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया

चित्तवृत्तेरवस्थानं । तदा मृण्मयगजादिभानेऽपि
मृद्भानवत् द्वैतभानेऽप्यद्वैतं वस्तु भासते तदुक्तं
मभिनीयाभियुक्तैः दृशिस्वरूपं गगणोपमं परं सक्तं
द्विभातं त्वजमेकमव्ययं । अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं
तदेव चाहं सततं विमुक्तः । दृशिस्तु शुद्धोऽहमवि-
क्रियात्मको न मेऽस्ति बद्धो न च मे विमोक्ष इत्यादि ।
निर्विकल्पकस्तु ज्ञातृज्ञानादिभेदलयापेक्षयाऽदि-
तीयवस्तुनि तदाकाराकारिताया बुद्धिवृत्तेरतितरा-
मेकीभावेनावस्थानं । तदा जलाकाराकारितलव-
णानवभासेन जलमात्रावभासवद्वितीयवस्त्वाका-
राकारितचित्तवृत्त्यनवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रमेव
भासते । ततश्चास्य सुषुप्तेश्च भेदशङ्का न भवति
उभयत्र वृत्त्यभावे समानेऽपि तत्सद्भावासद्भावमा-
त्रेणानयोर्भेदोपपत्तेः । अस्याङ्गानि यमनियमास-
नप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयः । तत्रा-
हिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः । शौच-
सन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः
करचरणादिसंस्थानविशेषलक्षणानि पद्मखस्तिका-
दीनि आसनानि रेचकपूरककुम्भकलक्षणाः प्राण-

निग्रहोपायाः प्राणायामाः । इन्द्रियाणां स्वस्वविष-
 येभ्यः प्रत्याहरणं प्रत्याहारः । अद्वितीयवस्तुन्यन्त-
 रिन्द्रियधारणं धारणा । तत्राद्वितीयवस्तुनि विच्छिद्य-
 विच्छिद्यान्तरिन्द्रियवृत्तिप्रवाहोऽध्यानं समाधिस्तूतः
 सविकल्पकएव । अस्याङ्गिनोनिर्विकल्पकस्य लय-
 विक्षेपकषायरसास्वादलक्षणाश्चत्वारोविघ्नाः सम्भ-
 वन्ति । लयस्तावदखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्त-
 वृत्तेर्निद्रा । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेन चित्तवृत्ते-
 रन्यावलम्बनं विक्षेपः । लयविक्षेपणाभावेऽपि चित्त-
 वृत्तेरागादिवासनया स्तब्धीभावादखण्डवस्त्वनव-
 लम्बनं कषायः । अखण्डवस्त्वनवलम्बनेनापि
 चित्तवृत्तेः सविकल्पानन्दास्वादनं रसास्वादः ।
 समाधारम्भसमये सविकल्पानन्दास्वादनं वा ।
 अनेन विघ्नचतुष्टयेन रहितं चित्तं निर्व्वीतदीप-
 वदचलं सदखण्डचैतन्यमात्रमवतिष्ठते यदा
 तदा निर्व्विकल्पकसमाधिरित्युच्यते । तदुक्तं । लये
 संबोधयेत् चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्युनः । सकषायं
 विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् । नास्वादयेद्रसं
 तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् । यथा दीपोर्निवातस्य
 इत्यादि ॥

अथ जीवन्मुक्तलक्षणमुच्यते । जीवन्मुक्तो नाम
 स्वस्वरूपाखण्डशुद्धब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाध
 नद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते
 सति अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्मासंशयविपर्यया
 दीनामपि बाधितत्वाद्दखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः ।
 भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते
 चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इत्यादिश्रुतेश्च ।
 अयं व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभा
 जनेन शरीरेणान्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रिय
 ग्रामेणाशनायापिपासाशोकमोहभाजनेनान्तःक
 रणेन च तत्तत्पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि
 कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफला
 नि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यति ।
 यथा इदमिन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिन्द्रजालं
 पश्यन्नपि परमार्थमिति न पश्यति । सचक्षुरचक्षु
 रिव सकर्णोऽकर्ण इव इत्यादिश्रुतेः । उक्तञ्च सुषुप्त
 वज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः
 तथापि कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्यद्
 तीह निश्चयः । अस्य ज्ञानात् पूर्वं विद्यमानानामे

वाहारविहारादीनां अनुवृत्तिवच्छुभवासनाना
 मेवानुवृत्तिर्भवति । शुभाशुभयोरौदासीन्यं वा ।
 तदुक्तं बुद्धाद्वैतसतत्त्वस्य यथेष्टाचरणं यदि । शुनां
 तत्त्वदृशाच्चैव कोभेदोऽशुचिभक्षणे । ब्रह्मवित्त्व
 न्तथा मुक्ता स आत्मज्ञानचेतर इति तदानीममा
 नित्वादीनि ज्ञानसाधनान्यद्वेष्टृत्वादयः सद्गुणा
 शालङ्कारवदनुवर्तन्ते । तदुक्तं उत्पन्नात्मावबो
 धस्य ह्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाः । अयत्नतोभवन्त्यस्य
 नतु साधनरूपिणः । इति किं वज्रना अयं देह
 यात्रामात्रार्थमिहानिष्कारपरेष्वाप्रापितानि सुख
 दुःखलक्षणान्यारब्धफलान्यनुभवन्नन्तःकरणाभा
 सादीनामवभासकः सन् तदवसाने प्रत्यगानन्द
 परब्रह्मणि प्राणे लीने सति अज्ञानतत्कार्यसंस्का
 राणामपि विनाशात् परमकैवल्यमानन्दैकरसम
 खिलभेदप्रतिभासरहितमखण्डं ब्रह्मावतिष्ठते ।
 न तस्य प्राणाउत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते विमु
 क्तश्च विमुच्यते इत्येवमादिश्रुतेः ॥ ० ॥ इति परम
 हंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसदानन्दविरचितं वेदा
 न्तसारप्रकरणं समाप्तं ॥ ० ॥ श्रीगुरवे नमः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ वेदान्तसारटीका विद्वन्मनोरञ्जिनी ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तं परिपूर्णानन्दविग्रहं रामं । प्रत्यञ्च
ममृतं विश्वसृष्टिस्थित्यप्ययं वन्दे ॥

वाणीकायमनोभिः श्रीगुरुविद्यागुरुनमस्कृत्य । वेदान्त
सारटीकां कुर्वे अद्वावशाद्यथाबुद्धि ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनशिष्टा
चारपरिपालनफलं विशिष्टाचारानुमितस्मृतिपरिकल्पितश्रु
तिबोधितकर्त्तव्यताकं स्वाभिमतदेवतातत्त्वानुसन्धानात्मकं
मङ्गलमाचरति ॥

अखण्डेत्यादिश्लोकेन । आत्मानमाश्रयइत्यन्वयः
यद्यपि ग्रन्थकरणादिकार्यारम्भे गणेशसरस्वत्यादिदेवता
भेदं विघ्नविघातविद्यास्फूर्तिप्रदत्वेन प्रसिद्धमनुसन्दधति
शिष्टास्तथाप्येष ऊह्येवसर्व्वदेवादतिश्रुतेरात्मनएव सर्व्वदेवा
त्मकत्वावगमादात्मानसन्धाने सति सर्व्वदेवतानुसन्धानं भव
तीति मन्यते ग्रन्थकारः । आत्मानं विशुद्धचिद्रूपं तत्पदलक्ष्यं

तुरीयमाश्रये शास्त्राचार्यप्रसादाभिव्यक्तमनुसन्दधे । अस्या
त्मनस्तत्पदलक्ष्यपरमात्मानन्यत्वरूपं वाक्यार्थं कथयितुं तत्प
दार्थं शोधयति ॥

अखण्डसच्चिदानन्दमिति । आनन्दादयः प्रधान
स्येति न्यायेन सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति
श्रुत्योः परस्परैकवाक्यतामभिप्रेत्याखण्डेत्यादिभिरानन्दपद
स्य समासः । अखण्डशब्दोऽनन्तपर्यायः सचाविद्याध्यस्तदेश
कालवस्तुभ्यः परमात्मनः परिच्छेदं व्यावर्त्तयत्येव नञपदयो
गात् । तदुक्तं तत्रानन्तोऽतद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणमिति इत
राणि तु पदानि स्वार्थापरित्यागेनैव स्वविरोध्यर्थव्यावृत्तं ब्रह्म
लक्षयन्ति स्वार्थार्पणप्रणाल्या च परिशिष्टौ विशेषणमिति परि
शिष्टौ सत्यज्ञानशब्दावित्यर्थः । अखण्डमपि तदनृतं शून्यं
वास्यादित्यत आह ॥

सदिति । सत् अनृतशून्यव्यावृत्तं बाधाभावोपलक्षि
तस्वरूपं सत्तात्मकमिति यावत् ब्रह्मणोऽप्यनृतत्वे निरधि
ष्ठानारोपप्रसङ्गात् । शून्यस्य च ससाक्षिकत्वे सर्वशून्यवा
दानुपपत्तेरसाक्षिकत्वे तु तदसिद्धेः स्वप्रकाशत्वे च ब्रह्मण
एव नामान्तरत्वापत्तेर्न ब्रह्मानृतं शून्यं वेत्यर्थः । अखण्डं
सदपि तत्तमोवज्जडं किं न स्यादित्यत आह ॥

चिदिति ॥ चित् ज्ञानं ज्ञप्तिरिति पर्यायः । श्रुतौ ज्ञानं
ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यात् गुणत्वे तस्य तदनुपपत्तेः । नच
शुक्लो घट इतिवत् तस्यादिति वाच्यं निर्धर्मकत्वप्रतिपादकाऽ
स्थूलादिश्रुतिविरोधात् किञ्च ज्ञानस्य नित्यत्वेऽग्न्यणवत्
सवितृप्रकाशवच्च ब्रह्मस्वभावानतिरेकात् । अनागमापाधिध
र्मस्य धर्मिणः परमार्थतोभिन्नत्वे प्रमाणाभावात् अनित्यत्वे
ज्ञानानवस्थाप्रसङ्गात् कार्यस्य सतो ज्ञानस्यापि कार्यान्तर
वत् स्वीपादानगोचरापरोक्षज्ञानजन्यत्वात् ज्ञानोपादान
ब्रह्मगोचरस्यापि ज्ञानस्य कार्यत्वे तस्यापि पूर्वसमानयो
गच्चेमतया कथं नानवस्था अजन्यत्वे प्रथमे कः प्रद्वेषः तथा
सिद्धा ब्रह्मणो ज्ञानस्वभावता एतेन जीवात्मनोऽपि ज्ञान
स्वभावता व्याख्याता वेदितव्या स्वप्रकाशचैतत् ब्रह्मैष्टव्यं अप्र
काशजडविलक्षणत्वनिर्देशसामर्थ्यात् तदेव ज्योतिषां ज्योतिः
तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्यादिश्रुतेः नन्वेवमखण्डस
चिद्रूपमपि ब्रह्म न प्रेक्षावत्प्रमागोचरः सुखदुःखाभाव
तत्साधनानामन्यतमत्वाभावात् । न तावत्स्वसुखदुःखाभाव
साधनं ब्रह्म स्वस्मिन् सुखदुःखयोर्नित्यनिवृत्तत्वात् अशरीरं
वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुतेः । नाप्यनागत
सुखादिसाधनं ब्रह्म अन्येषां दृष्टादृष्टसुखदुःखप्राप्ति परि
हारयोर्लौकिकवैदिकसाधनेभ्यएव सिद्धेः । तस्मान्न सुखा

दिसाधनं ब्रह्म नापि दुःखाभावरूपं भावस्य स्वभावतोविरो
धात् । नापि सुखात्मकं तथात्वे प्रमाणाभावादित्यत आह ॥

आनन्दमिति । आनन्दं सुखरूपं न च ब्रह्मण आन
न्दत्वे प्रमाणाभावः आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् आनन्दरूप
ममृतं यदि भाति । को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश
आनन्दो न स्यादिति श्रुतेः प्रमाणत्वात् । न चानन्द ब्रह्मणो
र्धर्मधर्मिताशङ्काऽप्यवकाशं लभते श्रुतिस्वारस्यभङ्गात् । न च
ब्रह्मण ईश्वरस्य सुखित्वं परैरपीयते अत आनन्दो विद्यतेऽस्मि
न्नित्यानन्दं ब्रह्मेति परेषां श्रुतिव्याख्यानमुपहासास्पदमेव । न
च ब्रह्मण्यनन्दशब्दो दुःखाभावपरः आनन्दो ब्रह्मेति व्यजा
नात् इति भावरूपब्रह्मसामानाधिकरण्यनिर्देशविरोधात् । न
च प्रियासर्गित्वश्रुतिविरोधः तस्याः श्रुतेर्वैषयिकप्रीतिनिषेधप
रत्वादिति भावः । यद्यप्यात्मपदमेवेह शेषिपदं तथापि श्रुत्यु
परोधात् पदार्थशोधनतया च ब्रह्मपदमध्याहृत्य विशेष्यं
बोद्धव्यं । एवं सत्यखण्डसच्चिदानन्दं ब्रह्मात्मानमाश्रयदिति
ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्येन तत्त्वं पदार्थयोरैक्यं वाक्या
र्थोऽब्रह्मत्वपारोक्ष्यनिवृत्त्या परिपूर्णतया निरूपितः स्थान्ना
न्यथा एतेषाञ्च पदानां ब्रह्मपदेन प्रत्येकं प्रथममन्वितानां
पश्चात् सामानाधिकरण्येन परस्परमपि सम्बन्धसिद्धिः । अरु
णया पिङ्गाक्ष्या गवैकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्र क्रयवाचिप

दान्वितानामरूपादिपदानामिव परस्परान्वयः न चैकार्थत्वे
सत्यादिपदानां पर्यायतापत्तिरयौगपद्यच्चेति वाच्यं प्रवृत्ति
निमित्तभेदाद्वावृत्त्यभेदाच्चोक्तदोषानवतारात् । एवमन्योऽपि
वाक्यविचारोपयोगीन्यायऊहनीयोविस्तारभयान्नेह लिख्यते
एवं विधिमुखेन परिक्लिन्नानृतजडदुःखरूपानात्मतद्गुणविल
क्षणं ब्रह्मेति निरूप्येदानीं नेति नेत्यस्थूलेत्यादिवाक्यमारभ्य
यतोवाचोनिवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहेत्यादिश्रुतिमाश्रित्य
निषेधमुखेन सकलनिषेधावधिभूतं सत्यस्य सत्यं ब्रह्मेति दर्श
यति ॥

अवाङ्मनसगोचरमिति । वाक्च मनश्च वाङ्मनसे
तयोर्गोचरोवाङ्मनसगोचरः न वाङ्मनसगोचरोऽवाङ्मनस
गोचरः तदिति विग्रहः । नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो
न चक्षुषा । अस्तीत्येवोपलब्धव्यदिति च काठकश्रुतेः । एवं विधि
निषेधाभ्यां ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमभिधाय लक्षितं स्वरूपं तट
स्थलक्षणेन सम्भावयति ॥

अखिलाधारमिति । अखिलस्य आकाशादि प्रपञ्च
स्थाधारआश्रयः तमिति विग्रहः । आश्रयशब्दः सृष्टि
प्रलययोरप्युपलक्षणार्थः तथाच श्रुतिः यतोवा इमानि
भूतानि जायन्ते येनजातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसम्विशन्ति
तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेतीति । ततश्च जगदुत्पत्तिस्थितिलयका

रणं ब्रह्मेत्युक्तं भवति । अतद्वदं फलितं सत्यज्ञानानन्तानन्दै
 करसं ब्रह्म तत्पदलक्ष्यमिति । आत्मपदादेव त्वंपदार्थशुद्धिः
 आत्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व्व एकं भवन्तीति श्रुतावात्मश
 ब्दस्य निर्व्विशेषप्रत्यक्चैतन्यमात्रनिष्ठतायानिर्द्धारितत्वात्
 तथाच ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्यादैक्यवाक्यार्थसिद्धि
 रित्युक्तं तदेवं वाक्यार्थभूतमात्मानमाश्रये । किमर्थमभीष्ट
 सिद्धये अभीष्टं शास्त्रार्थप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्ति विप्रतिपत्ति
 निरासलक्षणं यथा शास्त्रमर्थसंग्रहसामर्थ्यलक्षणञ्च तस्य सिद्धिः
 सम्पत्तिः तस्यै तदर्थमित्यर्थः । एवं शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवता
 तत्त्वानुस्मरणलक्षणं मङ्गलं विधायेदानीं यस्य देवे परा भक्ति
 र्यथा देवे तथा गुरौ । इत्यादिशास्त्रादेवताभक्तिवद्गुरुभ
 क्तेरपि विद्याङ्गत्वप्रतीतेर्देवमिवाचार्य्यमुपासीतेत्यादिसृतेष्व
 गुर्व्वाराधनोक्तिपूर्व्वकं स्वचिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥

अर्थतद्वतिश्लोकेन । वेदान्तोवक्ष्यमाणलक्षणस्तस्य
 सारो मथितार्थस्तं वक्ष्ये तच्च यथामति स्वमत्यनुसारेण अन
 न्तशाखाप्रविततस्याति गम्भीरार्थस्य वेदान्तस्यार्वाक्बुद्धिभिर
 परिच्छेदात् । तदुक्तमभियुक्तैः अपि महति जलार्णवे
 निमग्नाः सलिलमुपाददतेमितं हि मीनादिति । एतच्च गर्व्व
 परिहारोक्तिवचनं न पुनर्व्वादिभयनिमित्तं यथा शास्त्रमर्थ
 संग्रहादित्यर्थः किं कृत्वा गुरुनाराध्य भक्तिश्रद्धातिशयसुति

नमस्कारादिना देवमिव पूजयित्वा गुरुनित्येकस्मिन् वज्र
वचनं पूजार्थं । किं नामानो गुरव इत्यपेक्षायां स्वस्य सांप्र
दायिकत्वज्ञापनाय तान्नामतो निर्दिशति ॥

अद्वयानन्दानिति । नामोडित्यादिवत् संज्ञामात्रत्वं
व्यावर्त्तयति ॥

अर्थतइति । अपिशब्दः शब्दार्थयोः समुच्चयार्थः न
केवलं शब्दतः किन्त्वर्थतोऽपीति तत्र हेतुः ॥

अतीतद्वैतभानतइति । अतीतं द्वैतं यस्मात्तदती
तद्वैतं प्रत्यगात्मतत्त्वं तस्य भानं साक्षात्कारस्तस्मादतीतद्वैत
भानतः अतीतद्वैतभावतइति पाठे तत्त्वज्ञानविध्वस्तनिखिल
भेदब्रह्मात्मत्वादित्यर्थः । ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिपरेषु श्रुतिसूत्रेषु
विद्वन्निर्मितनिबन्धेषु चाविशेषेण वेदान्तशब्दस्य लोके प्रयोग
दर्शनात् सर्वत्र मुख्यवृत्तितः प्रतीतिं वारयन् मुख्यगौणभे
देन वेदान्तशब्दं व्युत्पादयति ॥

वेदान्तो नामेत्यादिना । उपनिषच्छब्दो ब्रह्मात्मैक्य
साक्षात्कारविषयः उपनि पूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य षट्पदविश
रणगत्यवशादनेखित्यस्य धातोरुपनिषदिति रूपं । तत्रोपश
ब्दः सामीप्यमाचष्टे तच्च सङ्कोचकाभावात् सर्वान्तरे प्रत्य
गात्मनि पर्यवस्यति । निशब्दो निश्चयवचनः सोऽपि तत्त्वमेव

निश्चिनोति तत्रैकत्ववाच्युपशब्दसामानाधिकरण्यात् । तस्मात्
 ब्रह्मविद्यास्वसंशीलिनां संसारसारतामतिं सादयति विषा
 दयति शिथिलयतीति वा परमश्रेयोरूपं प्रत्यगात्मानं
 सादयतीति गमयतीति वा दुःखजन्मप्रवृत्त्यादिमूलाज्ञानं
 सादयत्युन्मूलयतीति वोपनिषत्पदवाच्या सैव प्रमाणं तस्याः
 प्रमारूपायाः करणभूतः सर्वशाखासूत्तरभागेषूपद्यमानो
 यन्धराशिरप्युपचारात् प्रमाणमित्युच्यते । तथा चोपनि
 षदः प्रमाणं करणमुपनिषत्प्रमाणं वेदान्तइत्यर्थः । तदुपका
 रीणि वेदान्तार्थविचारानुकूलानीति यावत् । तदनुकू
 लत्वं वेदान्तवाक्यप्रमेयासम्भावनापोहद्वारा न तु प्रमित्यु
 त्पत्तौ तत्फले वा साक्षाद्विचारशास्त्रस्याङ्गभावः तथासति
 वेदान्तवाक्यानां सापेक्षताप्रसङ्गात् तदुक्तमभियुक्तैः स्वाध्या
 यवन्न करणं घटते विचारोनाप्यङ्गमस्य परमात्मधियः प्रसूतौ
 सापेक्षता पतति वेदगिरस्तथात्वे ब्रह्मात्मनः प्रमितिजन्मनि
 तत्र युक्तमिति । शरीरमेव शरीरकं तत्र भवोजीवः
 शारीरकः स सूक्ष्मते याथातथ्येन निरूप्यते यैस्तानि शारीरक
 सूत्राणि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि । यद्वा शारीरकस्य
 सूत्राणि तद्याथात्म्यवादिवेदान्तार्थसंग्रहवाक्यानि आदिशब्दो
 भाष्यादिसंग्रहार्थः च शब्दो वेदान्तशब्दोऽनुषङ्गार्थः तथा
 च वेदानामन्तोऽवसानभागो वेदान्तइति व्युत्पत्तियोगात्

मुख्योवेदान्तशब्दोवेदभागभेदेषु शारीरकादौ तूपचरित
इति । ननु किं पुनरस्य ग्रन्थस्यारम्भे निमित्तं न खलु निर्निमि
त्ता प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरिति चेत् कोभावः निमित्तमात्राचेपइति
चेन्न अशनाद्याद्यनेकोर्मिमालाकुलसमूद्भूतचोभहतविवेकवि
ज्ञानपाथसि दृढतरकामक्रोधाद्युत्तुङ्गशैलजालविषमे सुतदु
हितकलत्रबान्धवाद्यनेकमकरनक्रचक्राकुले नरमृगपशुपक्षि
देवादिस्थानभोगफेणवुदुदे संसारसागरेऽनवरतमधज्ज्वं
तिर्यग्वा मज्जनोन्मज्जनादिविवशानतिविततगम्भीरार्थानेक
वेदान्तविचारमहाद्रुमावलम्बनासमर्थान् दुःखिनोलोकाना
लोक्य संजातकरुणायाः निमित्तलोपपत्तेः । अथ निमित्त
विशेषाचेपश्चेत्तत्राह ॥

अस्येति । शास्त्रैकदेशसम्बन्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितं ।
आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितइति हि प्रक
रणलक्षणं वदन्ति तथाच यच्छास्त्रैकदेशसम्बद्धं यत्प्रक
रणं तत्तच्छास्त्रीयैरेवानुबन्धैरनुबन्धयुक्तं । अन्यथा शास्त्र
प्रकरणयोर्भिन्नविषयादिमत्त्वेन शास्त्रासम्बद्धत्वप्रसङ्गादसम्ब
न्धप्रलपितमिदमापद्येत अतोऽस्य ग्रन्थस्य वेदान्तशास्त्रीय
प्रकरणत्वाद्देदान्तशास्त्रसिद्धैरेवानुबन्धैस्तद्वत्त्वसिद्धैरनुबन्ध
वत्त्वसिद्धैर्न तेऽनुबन्धाः पृथगालोचनीयादित्यर्थः । ननु महा
विषयादेरिह शास्त्रीयत्वेनैवावान्तरविषयादेः पृथगालो

चनं सूचितं । इतरथा शास्त्रं परित्यज्य प्रेक्षावतोऽत्र प्रवृत्त्ययोगादिति चेत् वाढं प्रकरणत्वेनैवावान्तरसङ्गतेः सुलभालोचनत्वात् पृथगिह निर्देशानपेक्षणात् । तथाहि सारग्रहणे चावान्तराधिकारी सगुणनिर्गुणरूपविषयभेदं परित्यज्य निर्गुणसारमात्रमिह विषयः । तन्मात्रावधारणं प्रयोजनं सम्बन्धोऽपि विषयानुरूप इति भावः । ननु शास्त्रीय एवानुबन्धः शास्त्रविद्भिरेव विज्ञायते न व्युत्पित्सुभिस्तत्कथमिह तेषां शास्त्रीयविषयाद्यनभिज्ञानां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रीयमेवानुबन्धं संचेपतो व्युत्पादयितुमुपक्रमते ॥

तत्रानुबन्धानामेत्यादिना । तत्र वेदान्तशास्त्रे स्वार्थप्रतिपत्तारमनाश्रित्य शास्त्रस्य प्रवृत्त्ययोगादादावधिकार्यनुबन्धापेक्षा तस्य च विषयबोधमन्तरेणाप्रवृत्तेर्विषयस्य तदानन्तर्यं विषयस्य च शक्यप्रतिपाद्यत्वसिद्धये सम्बन्धस्य विषयानन्तर्यं प्रयोजनस्य चरमत्वं प्रसिद्धमित्युद्देश्यपाठक्रमोविवक्षितः तथाच शारीरकसूत्रं अथातो ब्रह्म जिज्ञासेति तत्र यथोद्देशक्रममधिकारिणं निरूपयति ॥

अधिकारीत्विति । धर्मजिज्ञासाधिकारिणोऽस्य वैलक्षण्यसूचनार्थस्तु शब्दः प्रमाताधिकारीत्यन्वयः । लौकिकवैदिकव्यवहारेष्वभ्रान्तो जीवः प्रमातेह विवक्षितः जीवमात्रस्य भ्रमसम्भवेन शास्त्रार्थप्रतिपत्त्ययोगात् तस्य तु शब्दसूचितं विशेषमाह ॥

साधनचतुष्टयसम्पन्नइति । वक्ष्यमाणसाधनचतुष्टयविशिष्टद्वयार्थः । अयं भावः न तावदेदाध्ययनं ब्रह्मजिज्ञासाधिकारहेतुस्तस्य धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः साधारणत्वात्तन्मात्रेणैव नियमेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः नापि धर्मविचारः प्रागपि धर्मविचारादधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः नापि धर्मानुष्ठानमिह जिज्ञासाहेतुः विनापि धर्मानुष्ठानं ब्रह्मचर्यादेव विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासादर्शनात् श्रुतिश्च भवति विविदिषोः संन्यासविधायिनी यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवर्जदित्यादिका ननु जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्योयज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यएव वा अनृणोयः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी वासीदिति श्रुतेः । ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोचे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोचन्तु सेवमानो ब्रजत्यध इति स्मृतेश्च ऋणत्रयापाकरणमन्तरेण मोक्षशास्त्रे विचारप्रवृत्त्ययुक्ततायागम्यमानत्वात् कथं धर्ममननुष्ठाय संन्यासपूर्वकं ब्रह्मविचारप्रवृत्तिरिति चेत् उच्यते श्रुतिस्तावत् हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इति पञ्चवदानत्रयविधिमुपक्रम्य तदवदानैरेवावदयते तदवदानानामवदानत्वमित्यवदाननिर्व्वचनेनोपसंहारादवदानत्रयविध्यर्थवादत्वात् न स्वार्थपरा अतः सा ब्रह्मचर्यादेवेति श्रुत्यानन्यपरया बाध्यते यदि ब्रह्मचर्यादिभिरपाकरणीयर्णत्रयमवदानैरेव

दयतइत्यवदानश्रुतौ ब्रह्मचर्यादेर्छेदत्रयापाकरणहेतुत्वं
 वचनं स्वार्थपरमेव मतं । तथापि जातमात्रस्य चयसम्बन्ध
 प्रमाणाभावादधिकारी जायमानो गृहस्थो जायमान इति
 वा व्याख्यानमुचितं स्मृतिस्त्विदं विषयतया व्याख्येया एतेन
 यज्ञायुषी यजमानः जरया वास्मानमुच्येरन् वीरहावा
 एष देवानां योऽग्निमुदासयत इत्यादिश्रुतयः । एकाश्चम्यन्तु
 आचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्येत्याद्याः स्मृतयश्च व्याख्याता
 वेदितव्याः । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् यदहरेव विरजेत्तदह
 रेव प्रव्रजेत् अथ पुनरव्रती वा किमर्थावयमध्येष्यामहे
 किमर्थावयं यक्ष्यामहे किंप्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमा
 त्मेति याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज ये प्रजामीश्वरे ते शशानानि
 भेजिरे ये प्रजां नेश्वरे तेऽमृतत्वं हि भेजिरे इत्यादिश्रुति
 स्मृत्यविरोधात् तस्मान्न धर्मानुष्ठानं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः अतो
 ब्रह्मजिज्ञासा जायमाना यस्मिन् सत्येव नियमेन जायते यस्मि
 न्नसति नैव जायते तदेव तस्याः साधनमेषितव्यं तच्च वक्ष्य
 माणं साधनचतुष्टयमेवेति कस्मात्पुनः साधनसम्पन्नस्तत्राह ॥

नितान्तेति । नितान्तमत्यन्तं निर्मलं शुद्धं स्वान्तमन्तः
 करणं यस्य स तथा कुतः स्वान्तस्य नैर्मल्यं प्रतिबन्धकरागा
 दिवासनानि कृत्येत्याह ॥

निर्गतेति । रागादिवासनारूपकल्मषनिवृत्तिरपि कुत
 स्तत्राह ॥

नित्यति । काम्यकर्माभिरतस्यानुष्ठीयमानमपि नित्यादि
न साक्षात्कल्मषनिवृत्तिहेतुः कामवासनया शुद्धिप्रतिबन्ध
सम्भवात्तथा निषिद्धावर्जने पापेन प्रतिबन्धादित्यभिप्रेत्य
नित्याद्यनुष्ठानं विप्रिनष्टि ॥

काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरमिति । एवं नित्याद्यनु
ष्ठानस्य शुद्धेश्चैकभविकत्वनियमं व्यावर्त्तयति ॥

अस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वेति । अनेकजन्मसंशि
द्धस्ततोयाति परां गतिं । नहि कल्याणकृत्कश्चिद्गतिं तात
गच्छतीत्यादिस्मृतेर्जन्मान्तरानुष्ठितस्यापि जन्मान्तरोपकार
कत्वसम्भवादिति भावः एवं काम्यनिषिद्धवर्जनपुरस्सरमिह
जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितमित्यादिक्षयितकल्मषस्य विवे
कादि साधनचतुष्टयसम्यक्तौ कारणतामाह ॥

आपाततइति । आपाततोविचारेणेदं पर्यवधारण
मन्तरेणाधिगतोऽखिलोवेदार्थोयेन स तथा वेदशब्दोवेदान्त
विषयः वेदार्थज्ञाने हेतुमाह ॥

विधिवदिति । ब्राह्मणेन षण्डगोवेदोनिष्कारणोऽ
ध्येयो ज्ञेयश्चेति वचनान्नित्याध्ययनविधावापादितवेदान्तवचो
भिर्निरुक्तव्याकरणाद्यङ्गोपकरणैरन्ववबुद्धतात्पर्यलिङ्गैरधिग

ताखिलवेदान्तार्थइत्यर्थः एतदुक्तं भवति वस्तुतश्चित्सदान
 न्दब्रह्मस्वभावोऽप्यात्माऽनाद्यनिर्वाधाविद्यासम्बन्धलब्धजीव
 भावोऽविद्याकामकर्मवशगतः काम्यनिषिद्धाद्यनवरतमाचरं
 स्तत्फलभूतस्वर्गनरकौ भुञ्जानस्तद्भोगवासनावसितस्तदनु
 रूपं पुनः कर्म पुनः फलमित्येवं घटीयन्तवत्कुलालचक्र
 वचोर्द्धाधस्तिर्यग्भ्रमणमविश्रममनुभवन् दृष्टः कृतार्थोमूढो
 दुःखी वेत्यात्मानं मृषैव मन्यते स पुनः एकः काम्योऽपरो
 नित्यस्तथा नैमित्तिकः परः । प्राधान्येन फलं शुद्धिरार्थिकी
 काम्यकर्मणः प्राधान्येन मनःशुद्धिर्नित्यस्य फलमार्थिकं । केवलं
 प्रत्यवायस्य निवृत्तिरितरस्य तु इत्यादिपुराणवचनाद
 तोतानेकजन्मसुकृतयादृच्छिकपुण्यपुञ्जपरिपाकोदयवशात्
 काम्यफलेषु जातदोषबुद्धिराध्यात्मिकादिदुःखत्रयञ्च निषि
 द्धाचरणफलमाकलयन् काम्यनिषिद्धे परित्यजन्नीश्वरार्पण
 बुद्धानुष्ठितनित्यादिचयितकल्मषतया नितान्तनिर्मलस्वान्तो
 ऽधीतसाङ्गवेदान्तार्थापातालोचनया लब्धविवेकादिसाधन
 सम्यग्ज्ञः स्वात्मयाथाव्यजिज्ञासुर्वेदान्ताधिकारीति काम्या
 दिपदार्थान् कथयति ॥

काम्यानीत्यादिना । फलोद्देशेन विधीयमानानि
 कर्माणि काम्यानि नच विश्वजिता यजेतेत्यादावव्याप्तिः तत्रापि
 स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वादिति न्यायेन स्वर्गफलो

द्वेषेन विधेरभिसन्धितत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दोऽकाहिकविषयः
 आदिशब्दोऽहीनसत्रसंग्रहार्थः भ्रमावगतेष्टसाधनतानिषेधक
 नञपदयोगिवाक्यगम्यानि निषिद्धानि । लिङ्गाद्यनुषक्तनञ्
 योगिवाक्यगम्यानि वा नरकादीत्यादिपदादैहिकदुःखग्रहः ।
 ब्रह्महत्यादीत्यादिपदात्सुरापानादिग्रहः प्रत्यवायशब्देना
 गामिदुःखमुच्यते येषामकरणे विज्ञायमाने तत्साध्यते
 ज्ञाप्यते तानि नित्यानीत्यर्थः अकरणे प्रत्यवायलक्ष
 णानि नित्यानीति यावत् ननु अकुर्वन् विहितं कर्म
 निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसञ्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतन
 मृच्छतीति स्मृतौ शब्दप्रत्ययादकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वमवग
 म्यते तत्कथमकरणस्य प्रत्यवायानुत्पादकत्वमिति चेन्न
 लक्षणहेत्वोः क्रियायादिति पाणिनिना शतुर्लक्षणार्थेऽपि विधा
 नात् निर्निमित्तान्युपात्तदुरितक्षयार्थानि नित्यानीति नित्य
 कर्मलक्षणं नत्वकरणे प्रत्यवायोत्पादकलक्षणानीति अत
 एव नित्याद्यनुष्ठानकाले निद्रालस्यादिपरवशं नरमालोक्य
 शिष्टैर्लक्ष्यते यद्यस्य यथावन्नित्यनैमित्तिकानुष्ठानमभविष्य
 त्तदा सञ्चितदुरितक्षयोऽभविष्यन्नचायं विहितमकार्षीदतः
 प्रत्यवायी भविष्यतीति तथाच विचिकित्सन् ओत्रियदिति
 वच्छब्दप्रत्ययस्यान्यथाप्युपपत्तेर्न तद्वत्त्वादभावस्य हेतुत्वाशङ्का
 युक्ता तदुक्तं नित्यानामक्रियायस्माल्लक्षयित्वेति सत्त्वरा । प्रत्य
 वायक्रियां तस्माल्लक्षणार्थेशता भवेदिति । ननु हेत्वर्थेऽपि शतु

विधानस्य तुल्यत्वे कथं लक्षणार्थावगमइति चेत् अभावाद्भा
 वोत्पत्तेरनुपपत्तेरिति वदामः भावरूपस्य हि कार्यस्य भाव
 रूपं कारणमिति प्रत्यक्षादिभिरवधारितं तेन शतप्रत्ययाद्
 भावस्य भावहेतुताभ्युपगमो विरुध्यते । नन्वेवं सति कथं तवा
 यकरणस्य प्रत्यवायलक्षकत्वसिद्धिरिति चेन्नैष दोषः अस्मा
 भिरकरणस्य न स्वरूपेण प्रत्यवायलक्षकत्वमिष्यते किन्तु
 तज्ज्ञानस्य न च तस्यैव प्रत्यवायजनकत्वमपीति वाच्यं नित्या
 करणाज्ञाने प्रत्यवायाभावप्रसङ्गात् ननु कथं तर्हि भाट्टैरनु
 पलम्भस्याभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्किकैश्च प्रतिबन्धका
 भावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च कारणत्वमिष्यतइति चेत् भ्रान्त्येति
 ब्रूमः तथाहि न तावद्योग्यानुपलब्धेः सत्तामात्रेणाभाव
 प्रमितिहेतुता युक्ता तथासत्यज्ञानकारणत्वेनाभावज्ञानस्य
 प्रत्यक्षत्वाभावप्रसङ्गात् ज्ञातायाएवानुपलब्धेरभावप्रमाहे
 तुत्वे तज्ज्ञानस्यैव भावरूपस्याभावज्ञानकारणता बलादाया
 स्यतीति प्रतिबन्धकाभावः कारणमिति पक्षे स किं दृष्टकारण
 कलापकुक्षौ निक्षिप्तः किम्वाऽदृष्टकारणकलापकुक्षौ आद्ये
 दाहादिकार्यार्थिनः काष्ठादिसमवधानाधिगमइव प्रतिबन्ध
 काभावसमवधानाधिगमे सत्येव वज्जिप्रज्वलनादौ प्रवृत्तिः
 स्यान्न च तथा प्रवर्त्तमानोदृश्यते अन्यथा सत्यपि प्रतिबन्धक
 समवधाने तदभावनिश्चयेन प्रवर्त्तमानस्य कदाचित्कार्यानु

दयो न भवेत् । ननु सति प्रतियोगिनि तदभावनिश्चयो भ्रम इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकस्यायोग्यत्वेन तदभावोऽप्ययोग्य एवेति न तस्य दृष्टकारणकलापकुचिनिचेपः । नापि द्वितीयः अस्मदाद्यप्रत्यक्षाणामीश्वरतज्ज्ञानेच्छाप्रयत्नप्राणदृष्टानां देशकालयोश्च सूर्यादिग्रहचारक्रियायाश्च भावरूपतया प्रतिबन्धकाभावत्वायोगात्तदतिरिक्तस्य कस्यचित् सर्वकार्यसाधारणकारणस्य कल्पकाभावात् । किञ्च सत्यपि प्रतिबन्धके उत्तेजकसमवधाने कार्यदर्शनात् न प्रतिबन्धकाभावस्य कारणता उत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे तादृक्प्रतिबन्धकाज्ञाने तदभावाग्रहान्न तस्य कारणतासिद्धिः । नचानन्यथा सिद्धनियतपूर्ववर्तित्वमपि प्रतिबन्धकाभावस्य तदन्वयव्यतिरेकयोर्विरोधिसंसर्गाभावविषयतयान्यथासिद्धत्वात् । तर्हि विरोधिसंसर्गाभावत्वेनैव कारणतेति चेन्न सत्येवोत्पत्तिहेतुकलापसमवधाने स्थितिहेतुसमवधाने वोत्पत्तेः स्थितेर्वा विघटकभावस्य विरोधित्वप्रसिद्धेर्न तदभावस्य सामग्र्यन्तर्भावो विरोधिसंसर्गाभावस्य तत्प्रवेशे तत्प्रतियोगिने विरोधित्वसिद्धिः । तस्मिंश्च सति तत्संसर्गाभावस्य सामग्रीप्रवेश इत्यन्योन्याश्रयस्य दुरुद्धारत्वादित्यलमतिकर्दमेन प्रागभावस्यापि नियतप्राक्कालवर्तित्वेन कारणत्वेऽभावविशेषणस्य कालस्यात्माश्रयताप्रसङ्गः । नच प्राग्वत्त्वेनैव कारणत्वं तावन्मात्रे कारण

लक्षणाभावात् । किञ्च कारणत्वं नाम धर्मोभावात्मक उता
 भावात्मकः । उभयथापि नाभावनिष्ठत्वं तस्य सम्भवति । विरो
 धिनोर्भावाभावयोराराधाराधेयभावानुपपत्तेः अभावस्य निर्व्वि
 शेषत्वान्निरतिशयत्वाच्च । तस्मान्नाभावाद्भावोत्पत्तौ दृष्टान्तः ।
 तन्तुनाशात् पटनाश इत्यपि स्वप्रक्रियामात्रमित्यास्तां विस्तरः ।
 अस्तु वा क्वचिदभावस्यापि कारणत्वं तथापि न प्रत्यवायस्या
 कारणहेतुकत्वं । प्रत्यवायशब्दवाच्यस्य पापादृष्टस्य तज्जन्या
 गामिदुःखस्य वा निषिद्धक्रियाजन्यत्वात् पापकारी पापो
 भवति अथ यद्दह कपूयचरणा अभ्यासो हयते कपूयां येनि
 मापद्येरन्निति च श्रुतेः । तस्मादकरणे प्रत्यवाय साधनानि
 प्रत्यवायज्ञापकानि नित्यानीति व्याख्यानं सुव्याख्यानमिति ।
 सन्ध्याबन्दनादीनीत्यादिपदात् पञ्चमहायज्ञादि ग्रहः । निमि
 त्तमात्रमासाद्यावश्यकर्त्तव्यतया विहितानि नैमित्तिकानि
 एतदाह ॥

पुत्रेति । जातेष्टिर्नाम वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व्वपेत्
 पुत्रेजातइति विहिता आदिपदाद्यस्याहर्गृहानदहत्यग्रये
 क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व्वपेदित्यादि नोक्तानां
 क्षामवत्यादीनां ग्रहः उपरागस्नानादि च स्मार्त्तमुदाहर
 णीयं । यद्यपि जातेष्टिवाक्यशेषे यस्मिन् जातएता मिष्टिं
 निर्व्वपति पूतएव तेजस्यन्नाददन्द्रियावी पशुमान् भवतीति

पुत्रगाम्यवान्तरफलश्रवणान्न वक्ष्यमाणकर्तृगामिद्विविधफलानुकूलं जातेषुदाहरणं तथापि नैमित्तिकस्वरूपमात्रव्युत्पादनायोदाहरणं न दुष्यतीति द्रष्टव्यं विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवारूपनिमित्तविशेषानुबन्धानि प्रायश्चित्तानि । पापक्षयमात्रोद्देशेन विहितानि इति वा आदिपदात् कृष्णादिग्रहः शास्त्रबोधिते सगुणे ब्रह्मणि दीर्घकालादरनैरन्तर्यापेतमनोवृत्तिस्थिरीकरणलक्षणान्युपासनानि । उपासनानां ज्ञानाद्भेदं दर्शयति ॥

मानसव्यापाररूपाणीति । निदिध्यास नाद्भेदमाह ।

सगुणेति । शाण्डिल्यविद्या नामैतत्सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्युपक्रम्य सक्रतुं ध्यानं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरोभारूपइत्यादिना क्वान्दोग्ये विहिता । वाजिनामग्निरहस्याख्येऽपि काण्डे स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरमित्यादावुक्ता बृहदारण्यके च मनोमयोऽयं पुरुषोभाः सत्यइत्यादौ प्रत्यभिज्ञाताविद्या आदिपदाद्ग्रहणैश्वानरादिविद्यान्तरग्रहणं । इदानीमुक्तलक्षणानां नित्यादीनामोश्वरार्पणतयानुष्ठीयमानानां परमफलं दर्शयति ॥

एतेषामिति । आदिपदानैमित्तिकप्रायश्चित्तयोर्ग्रहः ।

नित्यादीनामुपात्तदुरितक्षयद्वारा बुद्धिश्चुद्धिहेतुत्वमिति

द्रष्टव्यं निर्गतनिखिलकल्मषतयोक्तत्वात् नित्यनैमित्तिकैरेव
 कुर्वाणोदुरितक्षयमित्यादिस्मृतेः धर्मेण पापमपनुदतीति श्रुते
 च चित्तशुद्धेः परमप्रयोजनत्वं परम्परया मोक्षसाधनत्वात्
 तथाच स्मृतिः स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः । स्वकर्म
 निरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु इत्युपक्रम्य असक्तबुद्धिः
 सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः । नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासे
 नाधिगच्छतीति । तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धावपि नित्यकर्मानुष्ठाना
 द्धर्मोत्पत्तिः पापहानिः ततश्चित्तशुद्धिस्ततः स्वसंसारत्मा
 याथाव्यावबोधस्ततोवैराग्यं ततोमुमुक्षुत्वं ततस्तदुपायपर्य्ये
 षणं ततः सर्वकर्मसन्न्यासस्ततोयोगाभ्यासस्ततश्चित्तस्य प्रत्य
 क्प्रवणता ततस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थपरिज्ञानं ततोऽविद्योक्तेद
 स्ततः स्वात्मन्यवस्थानमिति ॥

उपासनानान्विति । तु शब्दः कर्मभ्यउपासनाया
 वैशिष्ट्यद्योतनार्थः तस्य नित्याद्यनुष्ठानक्षयितकल्मषतया विशु
 द्धस्य चित्तस्य शास्त्रप्रकाशिते ध्येये ज्ञेये वा विषये ऐकार्थ्यं
 निश्चलत्वमित्यर्थः सूक्ष्मार्थावधारणसमर्थत्वमिति यावत्पूर्व्या
 क्तप्रकारेणानुष्ठीयमानानां नित्यादीनामुपात्तदुरितक्षय
 दारा शुद्ध्यादिपरम्परया ज्ञानहेतुत्वे प्रमाणमाह ॥

विविदिषन्तीति । आदिपदात्तपसाऽनाशकेनेतिवाक्य
 शेषग्रहः विविदिषन्तीति विविदिषासम्बन्धे विधिप्रत्ययोऽनुस

न्येयोऽपूर्वत्वात्तर्हि यज्ञादीनां विविदिषा संयोगः पूर्व न
प्राप्तोयेनानुवादत्वं वाक्यस्य कल्प्येत ननु यज्ञादीनां याव
ज्जीवं वाक्येनावश्यकर्तव्यतया प्राप्तानां विविदिषार्थत्वे नित्या
नित्यसंयोगः प्रसज्येत यदि च विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठान
मपरमिष्येत ततः संसारव्यावृत्तूनां द्विरनुष्ठानं स्यादिति
चेन्नखादिरादिवत् संयोगपृथक्कोपपत्तेः न च तर्हि तेनैव
न्यायेन कर्मणां मोक्षार्थत्वमपीति शङ्कनीयं ज्ञानकर्मसमुच्च
यनिराकरणात् तथाच न्यायः अतएवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति
कर्मणां ज्ञानं प्रत्याहारादुपकारकत्वन्तु स्यात् सर्व्वापेक्षा च
यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति न्यायात् उक्तञ्च भाष्यकृद्भिर्विविदिषा
संयोगात्तु वाह्याङ्गानि यज्ञादीनीति । तत्रैव स्मृतिं सम्बाधयति ॥

तपसेति । आदिपदात् कषायपक्तिः कर्माणीत्यादि स्मृत्य
न्तरग्रहः । ननु नित्यादेः सत्त्वशुद्धितदैकाग्र्यफलकत्वे कर्मणा
पितृलोकोविद्यया देवलोकः सर्व्व एते पुण्यलोका भवन्तीति
श्रुतिर्नित्यादीनां पितृलोकादिफलपरापीड्येतेति अत आह ॥

नित्यनैमित्तिकयोरिति । अत्र प्रायश्चित्ताग्रहणं
तस्यावान्तरफलाभावात् न ह्युपात्तदुरितक्षयमन्तरेण तस्य
किञ्चित्फलं श्रुतमस्ति अनयोस्तु तच्छ्रूयते इति विशेषः नित्य
नैमित्तिकयोः पितृलोकप्राप्तिरवान्तरफलं उपासनानां सत्य
लोकप्राप्तिरिति विवेकः तद्यथात्रफलार्थे आरोपिते निमित्ते

छायागन्धानूत्पद्येते इति स्मृत्युक्तच्छायागन्धवत्पितृलोका
 दिफलस्यावान्तरत्वमानुषङ्गिकं तदुद्देशेन नित्यादेरविधा
 नात् विविदिषासंयोगस्य च विधानाच्छुद्धेरेव महाफलत्व
 मिति भावः ननु पितृलोकस्य कथं नित्यादिसाध्यत्वं आद्धादि
 कर्मसाध्यत्वात्तस्य देवलोकस्य चाष्टाशीतिसहस्राणां मुनीना
 मूर्द्धरेतसामुत्तरेणार्यस्य पन्थादित्यादिस्मृतैर्नैष्ठिकाद्यूर्द्धरेत
 आश्रमधर्ममात्रसाध्यत्वावगमात्कुतोविद्याफलत्वमिति चेत्
 अत्र पृच्छामः किं आद्धादिनित्यनैमित्तिकरूपं कर्म काम्यं
 वेति आद्ये कथं न नित्यादेः पितृलोकः फलं द्वितीयेत्वस्य
 विध्युद्देशफलेनैव निराकाङ्क्षत्वात् पितृलोकफलसम्बन्धाभा
 वात् नापि विना विद्यामूर्द्धरेतआश्रममात्रेणोत्तरमार्गगमनं
 सम्भवति । विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न
 तत्र दक्षिणायान्ति नाविदांसस्तपस्विनइति श्रुतौ विद्याविर
 हितानामुत्तरमार्गनिषेधात् निर्णीतञ्चैतदाचार्यैर्गुणोपसंहा
 रपादे अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्यामित्यत्रा
 धिकरणे स्मृतिर्न पुनरावृत्तिमूर्द्धरेतसामाचष्टे किन्तु गमन
 मात्रं श्रुतौ तु देवलोकशब्दितब्रह्मलोकगतानां पुनरावृत्त्य
 भावोऽवगम्यते एतेन प्रतिपद्यमानादमं मानवमावर्त्तन्नावर्त्त
 न्तइति तेषामिह न पुनरावृत्तिरिति च । यत्पुनरत्रेममिहेति
 च विशेषणात् कल्पान्तरे आवृत्तिरवगम्यते तद्विद्यारहितानां

अनावृत्तिस्तु विद्यावतां क्रममुक्त्या ज्ञानादिति रहस्यं नन्वेवं
सति क्वान्दोग्यभाष्यविरोधः तत्र हि महता संरम्भेण ये चेमेऽ
रण्ये अद्भुतपदव्युपासतइति पञ्चाग्निविद्यागतवाक्यव्याख्या
नावसरे गृहस्थानां विद्यारहितानामनृतपैशुन्यमायाभेदा
ब्रह्मचर्यादिभिरपूतत्वान्न स्वधर्मनिष्ठतामात्रेणोत्तरमार्गग
तिरस्ति इतरेषां नैष्ठिकवानप्रस्थमुख्यसंन्यासिनान्तु तद्विप
रीतत्वात् पूततया स्वाश्रमधर्मनिष्ठामात्रेणोत्तरमार्गगतिर
पुनरावृत्तिलक्षणाभावात् इत्याचार्यैरेव निरूपितं । न
तत्र दक्षिणेत्यादिश्रुतिः परमुक्त्यपेक्षेति व्याख्यातं तत्कुतएवं
विभागवचनमिति चेत्सत्यं ऊर्ध्वरेतसामुत्तरमार्गेण ब्रह्म
लोकगमनं विद्यां विनापीत्येतावन्मात्रं तत्रोक्तं न पुनरात्य
न्तिक्यपुनरावृत्तिस्तत्र विवक्षिता । आहृतसंज्ञवं स्थानममृतत्वं
हि भाष्यतइत्यापेक्षिकाहृतत्ववचनोदाहरणात् । गुणोप
संहारे च तस्मादिह अद्भुतपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणं । वाज
सनेयिनस्तु पञ्चाग्निविद्याधिकारेऽधीयते यएवमेतद्विदुय
चामी अरण्ये अद्भुतं सत्यमुपासतइत्युदाहृत्य तत्र अद्भुतलवो
येसत्यं ब्रह्मोपासतइति व्याख्येयं सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्र
युक्तत्वादिति तैरेव व्याख्यातत्वात् । याज्ञवल्क्यश्चाह सप्तर्षि
नागस्वर्गस्थं देव लोकं समाश्रिताः तावन्तएव मुनयः सर्वा
रम्भविवर्जिताः । तपसा ब्रह्मचर्येण सङ्गत्यागेन मेधया । तत्र

गत्वावतिष्ठन्ते यावदाहृतसंज्ञवमिति । तस्मादात्यन्तिक्य
 पुनरावृत्तिर्विद्यावतामेवेति युक्तं क्रममुक्तिहेतुत्वाद्विद्यायाः ।
 नच तर्हि मुक्तेरेव विद्यापरमप्रयोजनत्वाच्चित्तैकाग्र्यस्य तद
 युक्तमिति वाच्यं सगुणब्रह्मविदस्तथात्वेऽपि निर्गुणब्रह्मविद्याधि
 कारिणां चित्तैकाग्र्यतायाएव परमप्रयोजनत्वात् तस्यापि
 साक्षात्कारोदयात् प्रागेव प्रसीतस्य ब्रह्म लोकगमनोपपत्तेः ।
 प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समादृत्यादि स्मृतेः ।
 सगुणब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मलोकगतस्य तत्र सम्भोगं विद्यावान्तर
 फलं भुक्तवतस्तत्रोत्पन्नचित्तैकाग्र्यद्वारा स्वयम्भवदेदान्त
 वाक्यार्थज्ञानादेव मुक्तिरिति नियमात् । भवत्येव चित्तैकाग्र
 तोपासनायाः परमं प्रयोजनमिति न किञ्चिदुच्यते । तस्मात्
 सर्व्व एते पुण्यलोकाभवन्ति इति श्रुतेर्नित्यनैमित्तिकयोः फलस्य
 वाचनिकत्वात्तथात्वे युक्तलक्षणभेदेन काम्यवैषम्यात् फलविशे
 षस्य चाश्रुतत्वात् पितृलोकस्य च फलात्मनः कर्मविशेषाकाङ्क्षि
 तत्वान्नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन कर्मणा पितृलोक इति श्रुतिरूप
 पद्यते काम्यप्रायश्चित्तयोः फलविशेषोद्देशेन पापक्षयमात्रा
 र्थत्वेन च विधानात् फलान्तराकाङ्क्षाभावात् तथाङ्गारव
 द्धानां कर्मसमृद्ध्यर्थत्वादनङ्गारवद्धानामपि प्रतीकोपासना
 नाम ब्रह्मोपासनानाञ्चाभ्युदयफलत्वात् कार्यकारणब्रह्मो
 पासनानामवान्तरफलं देवलोकशब्दवाच्यब्रह्मलोकइति

परिशेषात् सिद्धिरतोयुक्तं विद्यया देवलोकइति वचनं इत्यलं
प्रपञ्चेन । साधनसम्पन्नः प्रमाताधिकारीत्युक्तं तत्र कानि साध
नानि कियन्तीत्यपेक्षायां तानि विभजते ॥

साधनानीति । विवेकमन्तरेण वैराग्यायोगात् विवे
कस्य प्राथम्यं नहीदं हेयमिदमुपादेयमिति विवेचनमन्तरेण
हेयाद्रागनिवृत्तिः सम्भवति । अनिवृत्तरागस्य शमाद्यभावात्
शमाद्यपेक्षया विरागस्य पूर्वमुद्देशः शान्त्यादिहीनस्य मुमुक्षा
योगात् ततः प्रागेव शमाद्युद्देशः । एतैस्त्रिभिः साधनैः सम्प
न्नस्य मुमुक्षायाः अवश्यम्भावात् मुमुक्षायाश्च नियमेन ब्रह्म
जिज्ञासाप्रवृत्तेर्मुमुक्षान्तान्येव साधनानि इत्यभिप्रायः । विवे
कादीन्युद्देशक्रमेण लक्षयति ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकस्तावदित्यादिना । नित्यत्वं
नाम कालानवच्छिन्नत्वं तद्विपरीतत्वमनित्यत्वं न स्यास्यतीति
लोकागमयोर्व्यवहारायोग्यं नित्यं तद्विपरीतमनित्यमिति वा
तथाच नित्यानित्ये च ते वस्तुनी च नित्यानित्यवस्तुनी तयो
र्विवेकइति विग्रहः । केचित्तु नित्यानित्ययोर्व्यसितुं शीलं
ययोस्ते नित्यानित्यवस्तुनी नित्यत्वमनित्यत्वञ्च । तयोः साश्रय
योर्विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकइत्याहुः स चापाततोऽधिगत
वेदार्थस्यानुमानकुशलस्य ब्रह्मैव नित्यं वस्तु ततोऽन्यदखिल

मनित्वमिति विवेकोभवति । तथाहि यत्स्यादवाक्यं वत्सरो
 ऽहोभिः परिवर्तते । तदेव ज्योतिषां ज्योतिः । नित्यं विभुं सर्व
 गतं सुसूक्ष्मं । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः अजोनित्यः
 शाश्वतः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणं यत्र
 नान्यत् पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा योवै
 भूमा तदमृतमित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणं नित्यत्वं विशुद्धसत्त्वस्य
 पुंसः प्रतिभाति । तथा नैवेह किञ्चनाग्रआसीत् मृत्युनैवेदमा
 वृतमासीत् । आत्मा वा इदमेक एवाग्रआसीन्नान्यत्किञ्चन
 मिषत् । सदेव सौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं नेति नेति नेह
 नानास्ति किञ्चन यत्रान्यत् पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजा
 नाति तदल्पं अथ यदल्पं तन्मर्त्यमित्यादिश्रुतिवचनेभ्यो ब्रह्मणो
 ऽन्यत्वं भेदप्रपञ्चे ऽनित्यत्वञ्च तस्यैव पुंसः प्रतिभाति । तथानुमान
 मपि । विमतो ऽचेतनवर्गो ऽनित्यो विभक्तत्वाद्दृष्टपटस्तम्भादि
 वदिति । अनेन हि विभक्तस्यानित्यत्वे ऽवगते तस्मिन्ननुगतप्रका
 शात्मकस्य ब्रह्मणो ऽविभक्तस्य नित्यत्वमप्यर्थादवगच्छति ।
 आकाशादेश्चोत्पत्तिमत्त्वसाधनेनानित्यत्वमुत्तरत्र वर्णयि
 श्यामः । नचैवं श्रुत्यनुमानाभ्यां विवेके सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वा
 दल्पं विचारेणेति वाच्यं । आपाततो नित्यं वस्तु ब्रह्मेत्यवग
 मेऽपि तस्याद्वितीयत्वप्रत्यगभिन्नत्वादेरनिर्धारणाज्जिज्ञा
 साया अनिवृत्तेरित्यास्तां विस्तरः ॥

ऐहिकानामिति । इहलोके भवाऐहिकाः प्रतिपन्न
 शरीरसम्बन्धिनः सकृच्चन्दनवनितागृहचेत्रपशुमर्त्यादिविषय
 जन्यसुखस्वरूपाभोगाः कृषिसेवाप्रतिग्रहादिकर्मजन्या अनि
 त्यायथा दृष्टाः एवमामुष्मिकाअप्यमृतादिविषयसेवाजन्या
 नन्दायागादिकर्मजन्यत्वादनित्याभवितुमर्हन्तीति निश्चित्य
 तेभ्योऽतितरां विषमिश्रितान्नर्दितान्नवज्जुगुप्तेहामुत्रलफ
 भोगविरागद्वयार्थः । अयं भावः सुखं मे निरतिशयं भूयात्
 दुःखं माभूदणुमात्रमपीत्यखिलप्राणिनामस्यभिनिवेशः । ते
 चैवमभिनिविष्टाः पुरुषकारावलम्बनेन सर्वोत्साहं यतन्तोऽपि
 न लभन्ते सुखमात्यन्तिकं दुःखाभावश्च कथं केचित्समुद्रया
 नराजप्रीणनाद्यतिकष्टमनुभूय फलकाले स्वयं नश्यन्ति केचित्
 प्राप्तफला अपि व्याध्याद्युपद्रुताः सन्तोभोगं न लभन्ते केचित्तु
 प्राप्तेष्वङ्गा अपि भोग्यभार्यापुत्रादिविनाशाद्वा तद्विसम्बादा
 दान्यैर्वा सहस्यर्द्धासूयादिभिः सञ्चितभोग्यजातस्य क्षयभये
 नानावृथादिचिन्तासन्तापादिभिश्च क्षणमपि सुखमलभ
 मानाः कष्टादरिद्राः काणकुञ्ज क्लीवबधिरादयोऽनुभुक्षापि पा
 सार्दितावज्जलमुपलभ्यन्ते । एवं दुःखवज्जले संसारे सुखलव
 मात्रमननुभवन्नपि कृपणवदिष्टुद्धुचित्तो न सज्जते किन्तु विर
 ज्यतएवेति । नन्वस्त्वेवमैहिकं सुखमनित्यत्वादिदोषदुष्टत्वाद्वि
 दागास्पदं तथापि न पारलौकिकादिरक्तिरूपपद्यते । अथि

ष्णुत्वानुमानस्याक्षय्यं हवै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीति-
 श्रुतिबाधितविषयस्यानुत्थानादिति चेत् मैवं तद्यथेह कर्म
 चितोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितोलोकः क्षीयते इति
 श्रुत्या वस्तुबलावलम्बनेन प्रवृत्तयाऽनन्यपरया सापेक्षाक्षय्य
 फलविषयिकायाः प्रशस्तलक्षणायाविध्येकवाक्यत्वेनान्यपरा
 यास्तस्याएव बाधितत्वात्। नहि जन्यनित्यं भावरूपं दृष्टं। अत
 ऐहिकभोगवदेवाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तेषु भोगेषु वैराग्यमुपपद्यत
 इति तदुक्तं भगवता व्यासेन यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं
 महत्सुखं। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति।
 शमादीन्विभजते ॥

शमादय इति। मनसोवहिःप्रवृत्तौ बाह्येन्द्रियाणां
 द्वारत्वात्तन्निरोधमन्तरेण मनोनिग्रहाशक्तेर्दमानन्तरं शमो
 द्रष्टव्यः पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वादग्निहोत्रयवागूपा
 कवत्। मनसोऽन्तःकरणस्य निग्रहोविषयेभ्योबलादाकर्षणं
 शमइत्येतावत्युक्ते अवणादिविषयेभ्योऽपि निग्रहे प्राप्ते ततो
 निग्रहस्य ज्ञानानुकूलत्वाभावादानर्थक्यमित्याशङ्क्य निग्रहं
 विशिनष्टि ॥

अवणादीति। मननादिसंग्रहार्थमादिपदं एवमुत्तर
 चापि द्रष्टव्यं तद्व्यतिरिक्तेत्यत्र अवणादिस्तच्छब्दार्थः। निव

र्त्तितानां तेषां वाह्यान्तरिन्द्रियाणां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यः
श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्य उपरमणं पुनर्विषयप्रवृत्त्यनुत्सा
हकरणमुपरतिरित्यर्थः । ननु शमदमयोर्लक्षणाभ्यामिदं
मुपरतिलक्षणं संकीर्णं प्रतिभाति वहिःप्रवृत्तेन्द्रियव्यापारनि
रोधात्मकस्य लक्षणार्थस्य तुल्यत्वादित्यपरितोषात् प्रकारा
न्तरेणोपरतिं लक्षयति ॥

अथवेति । विहितानामवश्यकर्त्तव्यतया चोदितानां
सन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधिना तत्त्वे के प्राजा
पत्यामिष्टिं कुर्वन्ति । प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्व्ववेदसद
क्षिणां । आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादि
त्यादिश्रुतिसमृत्युक्तमार्गेण परित्यागः परिव्रजनं सन्न्यास
उपरतिरित्यर्थः । शमादिवत् सन्न्यासोऽप्यात्मज्ञानान्त
रङ्गत्वादवश्यं मुमुक्षुणानुष्ठेयः तथाच श्रुतयः न कर्मणा
न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । वेदान्त
विज्ञानमुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजन्ति । पुत्रैषणायाश्च
वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षाचर्य्यं चरन्ति
तानि वा एतानि अवराणि तपांसि न्यासएवात्यरेच यदि
त्याद्याः । श्रुतयश्च नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ।

त्वंपदार्थविचारोयःसन्न्यासः सर्वकर्मणां अर्थस्य मूलं प्रकृतिः
 क्षमाच कामस्य रूपञ्च वपुर्व्ययश्च । धर्मस्य यागादिदया
 दमश्च मोक्षस्य सर्वोपरमः क्रियाभ्यः । प्रवृत्तिलक्षणेयागो
 ज्ञानं सन्न्यासलक्षणं । तस्मात् ज्ञानं पुरस्कृत्य सन्न्यासेदिह
 बुद्धिमानित्याद्याः । न्यायश्च पुरुषस्योद्देश्यसिद्धये यदुपयुक्त
 मविरोधि च तदुपादेयं विपरीतं हेयमिति । तदिह ब्रह्मात्म
 जिज्ञासूनां वेदान्तविचारे क्रियमाणे निष्कर्मणामुपयोगो
 विनापि कर्म तदनुष्ठानसिद्धेः नाप्यविरोधः कर्मविच्छिन्नचि
 त्तस्य वेदान्तार्थनिर्णयाशक्तेः कर्मणां विचारविरोधित्वात्
 न ह्यप्येतेषाम् ब्रह्मचराद्यकर्तृभोक्तृब्रह्मास्मीत्यात्मनि विचार्य्य
 माणे ब्रह्मण्यनाद्यध्यासविशिष्टात्मप्रतिपत्त्यधीनेषु कर्मस्वधिका
 रो न विरुध्यते येनात्मजिज्ञासुना कर्माणि न त्यक्तव्यानि स्युः
 तस्माच्छ्रुतिसृतिन्यायैरात्मज्ञानाङ्गतया यः सन्न्यासः कर्त्तव्य
 तथा प्राप्तः स उपरतिरिति भावः । शीतोष्णादीत्यादिपदात्
 मानापमानलाभालाभशोकहर्षादिग्रहः । अवणादावित्य
 चादिशब्दो मननादिसंग्रहार्थः । तदनुगुणोत्पन्नगुरुशुश्रूषा ।
 पुस्तकसम्पादनतद्रक्षणादिः अवणाद्यनुगुणो विषयो निर्दिश्यते ।
 न पुनः सुखवासद्रव्यान्नादिसंग्रहादेरपि अवणाद्यनुकूलत्वा
 त्तदर्थं मठारम्भप्रतिग्रहादावपि चित्तसमाधिः कर्त्तव्य इहो
 पदिश्यते । दण्डमाकादनं कौपीनं परिग्रहोच्छेषं विसृजेदिति

सन्न्यासकाले त्याजितस्य दण्डकौपीनाद्यतिरिक्तस्य विना प्रति
प्रसवशास्त्रं संग्रहानुपपत्तेरित्यर्थः । समाधिरैकाग्र्यं तत्परत्वं
मिति यावत् । गुरुवेदान्तादीत्यादिपदात् स्मृतीतिहासपुरा
णानां ग्रहः । विश्वासद्वयमित्यमेव नान्यथेति गुर्वादिवाक्येषु
निश्चयात्मिका बुद्धिः सा श्रद्धेत्यर्थः । चरममनुबन्धं लक्षयति ॥

मुमुक्षुत्वमिति । मोक्षो नाम विद्यानिरस्ताऽविद्या तत्कार्यं
ब्रह्मात्मनावस्थानं । तद्विषयेच्छा मोक्षेच्छा तद्वत्वं मुमुक्षुत्व
मित्यर्थः । ननु यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामायेऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवतीति श्रुतेः । सर्वकामविमुक्तस्य मोक्षाधि
कारात् कथमिच्छा अधिकारिविशेषणमिति चेत् । नायं दोषः
अनात्मविषयेच्छाया एव कामत्वात्तदभिप्राया श्रुतिः । मोक्षे
च्छायास्वात्मविषयतयाऽकामत्वात् । अथाकामयमानो योऽ
कामोनिःकामः प्राप्तकाम इति श्रुतेरात्मकामस्याप्तकामत्वेना
कामत्वावगमादिति विद्याधिकारिणः शमादि साधनवत्त्वे श्रुतिं
प्रमाणयति । शान्तोदान्त उपरतस्त्विति चतुः समाहितो भूत्वात्म
न्येवात्मानं पश्येदिति काण्वाः पठन्ति । समाहित इत्यस्य स्थाने
अद्भुतावित्तो भूत्वेति माध्यन्दिनास्तदुभयपाठानुरोधे गुणोप
संहारन्यायमाश्रित्येह शमादयः षट् निर्दिष्टा इति द्रष्टव्यं ।
समादेर्विद्याहेतुत्वं भगवानप्याह योगारूढस्य तस्यैव शमः

कारणमुच्यते । अशान्तस्य कुतः सुखं । तथा यदा संहरते
 चायं कूर्मोऽङ्गानोव सर्वशः । इन्द्रियानीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य
 प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इति । सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं
 व्रजेति । मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः । आग
 मापायिनोनित्यास्तां स्थितिं च स्व भारत इति । समाधावचला
 बुद्धिः । मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशयेति । अद्भवा
 लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः । अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संश
 यात्मा विनश्यतीति च । मुमुक्षुत्वेऽपि मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये
 ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्त्तन्ते भूयः ।
 तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणीति श्रुति
 स्मृती द्रष्टव्ये । एवं विशेषणविशिष्टो वेदान्ताधिकारीति निरू
 पितेऽर्थेऽभियुक्तस्य वचनमुदाहरति ॥

उक्तञ्च प्रशान्तेति । प्रशान्तचित्ताय शान्ताय जितेन्द्रि
 याय दान्ताय प्रहीणदोषाय नितान्तनिर्मलस्वान्ताय यथोक्त
 कारिणे काम्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्याद्यनुष्ठानलब्धेश्वर
 प्रीतये गुणान्विताय विवेकवैराग्योपरतितितितिक्षासमाधान
 युक्ताय सर्वदा गुरुमनुगताय अद्भालवे एवम्भूताय मुमुक्षवे
 एतदात्मज्ञानं सततं गुरुणा देयमिति श्लोकार्थः । तदेवमधि
 कार्यनुबन्धो निरूपितः । इदानीं विषयानुबन्धं व्यपदिशति ॥

विषयइति । क्षीरनीरवत् परस्परविभिन्नयोः समाना
भिहारस्यैक्यशब्दार्थत्वाज्जीवब्रह्मणोरपि स्वरूपतोभिन्नयो
रैक्यं मिश्रीभावइति शङ्का स्यात् सा माभूदिति व्याचष्टे ॥

शुद्धचैतन्यमिति । चैतन्यस्य शुद्धत्वं सर्वधर्मातीत
त्वमेकरसत्वं । ननु कथं शुद्धचैतन्यस्य विचारविषयत्वं यावता
प्रागपि विचारान्तस्त्वप्रकाशं स्वयमेवावभासतइत्याशङ्क्य
स्वरूपेणावभासमानत्वेऽपि परिपूर्णसच्चिदानन्दप्रत्यक्स्वरूप
तया अज्ञायमानत्वादिषयलोपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह ॥

प्रमेयमिति । प्रमेयत्वं ज्ञातत्वं अयं भावः ब्रह्मात्मवस्तु
नोविषयस्यात्यन्ताप्रसिद्धौ न विचारप्रवृत्तिः सम्भवति उद्दे
श्यविषयाप्रसिद्धेः तथा यथावत् प्रसिद्धौ च न विचारप्रवृत्ति
रनुपयोगात्तथा च केनचिद्रूपेण प्रसिद्धं ब्रह्मात्मवस्तुद्दिश्य विचा
रेण तद्याथात्म्यं निर्णयं । तदिह ब्रह्मपदस्य निरतिशयमहत्त्व
वति सामान्येन प्रसिद्धत्वादात्मपदस्य प्रतीचि सामान्येनप्रसि
द्धेरयमात्मा ब्रह्मेत्यादौ समभिव्याहारादैक्यस्याप्यापाततः
प्रसिद्धेस्तद्विशेषस्य च पारोक्ष्यसत्त्वयत्वाद्यनधिकरणत्वस्य देहे
न्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कृतिविलक्षणतत्साक्षिप्रत्यगभिन्नसच्चि
दानन्दादयं ब्रह्मरूपत्वस्य चाप्रसिद्धेः सामान्यतः प्रसिद्धवस्थो
द्देशेन तद्विशेषनिर्द्धारणाय विचारप्रवृत्त्युपपत्तिरिति । यदा

परोक्षतः प्रसिद्धं ब्रह्मात्मवस्तुद्दिश्य तत्स्वरूपसाक्षात्काराय
 विचारप्रवृत्त्युपपत्तिरिति । तथाच श्रुतिः आत्मावाच्यरे
 द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च इत्यात्मसाक्षात्का
 रमनूद्य तादर्थ्येन मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां
 सह श्रवणमनुष्ठेयं विधत्ते स्मृतिरपि श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो
 मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वाच सततं ध्येय एते दर्शनत्वाहेतव
 इति । ननु प्रधानादीनामपि कपिलकणादादिस्मृतिसिद्धानां
 वेदान्तवाक्यविषयत्वात् कथं जीवब्रह्मैक्यस्य विषयत्वसंकीर्तन
 मिति तत्राह ॥

तत्रैवेति । उपक्रमोपसंहारादिभिर्लिङ्गैर्वेदान्ततात्पर्यं
 निरूप्यमाणे प्रत्यक्स्वरूपे ब्रह्मण्येव पर्यवसानदर्शनात् प्रधा
 नादिषु चादर्शनात् ब्रह्मैव वेदान्तानां विषयो न प्रधानादि
 रित्यर्थः । तथाच श्रुतिस्मृती भवतः । सर्वे वेदायत्यदमाम
 नन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति च । तृतीयमनुबन्धमाह ॥

सम्बन्धस्त्विति । तदैक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यं तच्च तत्प्रमेय
 चेति तथा तस्येति विग्रहः । ननु कथं यथोक्तप्रमेयस्योपनिष
 त्रमाणबोध्यत्वं । निर्धर्मके तस्मिन् शक्तिगोचरत्वायोगादिति
 चेत् । कोभावः शब्दादिहीनस्य वाच्यत्वानुपपत्तिरिति चेत् न

अनुक्तोपालम्भात् । असङ्गस्य लक्षत्वानुपपत्तिरिति चेत् । यथा
लक्षणावृत्त्याश्रयणेन ब्रह्मात्मैक्यप्रतिरोधस्तथोत्तरत्र प्रव
क्ष्यामः । चरममनुबन्धमाह ॥

प्रयोजनत्विति । तदैक्यप्रमेयशब्दः पूर्ववत् व्याख्येयः
अज्ञानञ्च वक्ष्यमाणलक्षणं तस्य निवृत्तिः प्रयोजनमित्येताव
त्युक्ते समूलदुःखोन्मूलनलक्षणवैशेषिकाभिमतं प्रयोजनमप्य
नुमतं प्रतिभायात्तन्माभूदिति विशेषणान्तरोपादानं अज्ञान
निवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च प्रयोजनमित्युक्ते नित्यनिरतिशयसु
खाभिव्यक्तिर्निःशेषदुःखोच्छित्तिश्च प्रयोजनमिति भाट्टाभिमतं
प्रतिभायात्तन्माभूदिति तत्स्वरूपेत्युक्तं । ब्रह्मात्मचैतन्यस्य
चानन्दरूपत्वं प्रतिपादितमधस्तात् । विचारजन्यज्ञानस्योक्तो
भयविधं प्रयोजनमित्यत्रक्रमेण श्रुती प्रमाणयति तरतीत्यादि
ना आत्मवित् भूमाख्यब्रह्मात्मसाक्षात्कारवान् शोकोपलक्षित
संसारमूलाज्ञानं तरति अतिक्रमति यः कश्चिद्ब्रह्मपरमात्मानं
प्रत्यग्रूपं वेद साक्षात्करोति स ब्रह्मैव भवति तद्रूप एव भवती
त्यर्थः । नन्वविद्यानिवृत्तेर्विद्यासाध्यत्वेन प्रयोजनत्वेऽपि कथं
स्वरूपानन्दस्य तथात्वं तस्य नित्यप्राप्तत्वेन विद्यासाध्यत्वा
भावादिति चेत् सत्यं नित्यं प्राप्तमप्यानन्दात्मब्रह्मस्वरूपम
विद्यावस्थायां विस्मृतकण्ठगतचामीकरवदनवाप्तमिव भवति ।

विद्यया त्वविद्यानिवृत्तौ विज्ञातचामीकरवदभिव्यक्तिमापद्य
मानमवाप्तमिव व्यपदिश्यतइति न काचिदनुपपत्तिरिति
भावः । एवं साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणो विज्ञातविष
यादिमतआत्मयाथात्यजिज्ञासया गुरूपसत्तिं दर्शयति ॥

अयमधिकारीति । मरणादीत्यादिपदाद्रागद्वेषादि
ग्रहः । संसारानलसन्तप्तो गुरुमुपसृत्य तमनुसरतीत्यन्वयः ।
उपसरणं समीपगमनं । अनुसरणमनुवृत्तिरिति भेदः । अत्यु
द्विग्नस्याविलम्बेन तच्छान्तिकरस्थानप्रवेशे दृष्टान्तमाह ॥

प्रदीप्तेति । निदाघमध्याह्नार्कमरोचिसंख्याप्तखल्लाटः
प्रदीप्तशिराः शिशिरतरमधुरजलपरिपूर्णमहाह्रदोजल
राशिः । रिक्तपाणिर्न सेवेत राजानं देवतां गुरुमिति वचन
माश्रित्याह ॥

उपहारपाणिरिति । उपहारः उपायनं पाणौ यस्य
सः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति गुरोर्विशेषणे श्रोत्रियत्वं वेदवे
दाङ्गपारगतं वेदान्तार्थपारगतं वा प्रकृतोपयोगात् श्रोत्रि
यग्रहणमकामहतत्वावृजिनत्वयोरप्युपलक्षणार्थं । यश्च श्रोत्रि
योऽवृजिनोऽकामहतइति श्रुतेः । अकामहतत्वं ब्रह्मलोकान
न्दादर्वाचीनेष्वानन्देषु वितृष्णत्वं । अवृजिनत्वं यथोक्तकारि
तया निष्पापत्वं ब्रह्मनिष्ठत्वमौपनिषद्ब्रह्मात्मविज्ञानपरि

पूर्णत्वमित्यर्थः । उक्तविधिना यथोक्तगुरुरूपसर्पणं विद्यार्थिनावश्यं
कर्त्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह ॥

समिदिति । समिच्छब्दोगुरोरनुरूपोपायनमात्रोपल
क्षणपरः । आदिपदात् अर्चावान् पुरुषोवेद आचार्याद्वैवि
द्याविदितास्वाधिष्ठानं प्रापदित्यादि श्रुत्यन्तरसंग्रहः । शिष्यो
पसत्त्यनन्तरं गुरोरूपदेशक्रमं दर्शयति ॥

सपरमेति । सगुरुः परमकृपालुः प्रपन्नजनक्लेशदर्शन
जातकरुणः तन्मतिप्रकाशनप्रवृत्तिर्वा तदुक्तमभियुक्तैः एतदे
वहि दयालुलक्षणं यदिनेयजनवद्धिवर्द्धनमिति । उक्तार्थज्ञा
पिकां श्रुतिं पठति ॥

तस्मादिति । तस्मा एतत् प्रोवाच । यद्वैश्यते नमोपसीद
ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीत्यादिश्रुत्यन्तरमादिशब्दार्थः । अध्या
रोपं सदृष्टान्तं लक्षयति ॥

असर्पेति । ननु कथमवस्तुनोनिरात्मकस्यारोपोयावता
क्वचिद्दृष्टपूर्वस्य सतएव क्वचिदारोपोदृष्टः उक्तञ्च भट्टाचार्यैः
अध्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि । प्रज्ञातगुणसत्ताकम
ध्यारोप्येत वा नवेति उच्यते संस्कारजन्योहि भ्रमस्तत्सिद्धये
पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्ष्यते । न पुनः पूर्वप्रतीतस्य परमार्थसत्त्व

मपि व्यतिरेकाभावात् । संशयविपर्ययदृष्टेऽपि संस्कारकार्यं
स्मृतिदर्शनात् । तथाहि लोकेऽनुभवोऽस्मिन् वल्मीककूटे मम
पुरा स्थाणुः पुरुषोवेतिसन्देहः आसीत् अस्मिन् शुक्तिशकले रज
तमिदमिति भ्रमः आसीदित्यादिः । नच संशयविपर्यययोरे
वेयं स्मृतिर्न तदर्थयोरिति वाच्यं अर्थशून्ययोस्तयोः स्मृति
विषयत्वानुपपत्तेः तस्मान्निद्रयाक्षयविलक्षणस्य पूर्वपूर्वभ्रमदृ
ष्टस्याप्युत्तरोत्तरारोपोपपत्तेर्भ्रमप्रवाहस्य चानादित्वेनान्यो
न्याश्रयानवस्थादिप्रसङ्गानवकाशाद्युक्तं वस्तुनि परमार्थमिति
अवस्तुनोऽनिर्वचनीयस्यारोपइत्यर्थः । वस्त्ववस्तुनी क्रमेण
लक्षयति ॥

वस्त्वित्यादिना । ननु ब्रह्मण एव वस्तुत्वे जीवस्य शुक्त्या
देशावस्तुत्वात् कर्तृत्वाद्यध्यारोपे रजताद्यध्यारोपे चाव्याप्तिः
स्यादिति चेन्न ब्रह्मण्येव जीवत्वस्यापि कल्पितत्वात् कर्तृत्वादेश्च
सोपाधिकभ्रमतयोपाध्यनुरक्ते ब्रह्मण्येवाध्यारोपात् शुक्त्या
देरपि रजताद्यधिष्ठानचैतन्यावच्छेदकत्वेनाधिष्ठानत्वमुपच
र्यते न पुनस्तस्यैवाधिष्ठानत्वं अज्ञातं हि वस्त्वारोपाधिष्ठानं
नच शुक्त्यादेरज्ञातत्वमस्ति जडत्वात् चिन्मात्रनिष्ठत्वाच्चिन्मा
त्रविषयत्वाच्चाज्ञानस्य । तदुक्तं यस्याज्ञानं भ्रमस्तस्य भ्रान्तः
सम्यक्करोति सः । जडं न विद्यावेद्यत्वान्नातोऽज्ञानं जडा

अयमिति । ततश्च सत्यवस्तुनो मिथ्यावस्तुना सम्भेदावभासेऽध्या-
रोप इत्युक्तं भवति । एतेन चिज्जडयोः परस्परतादात्म्या-
ध्यासे शून्यमेव जगतस्तत्त्वं स्यादध्यस्तस्य मिथ्यात्वादिति केषा-
ञ्चिच्चोद्यं निरस्तं । भ्रमकाले परिस्फुरदंशस्य मिथ्यात्वेऽप्यपरि-
स्फुरतोऽंशान्तरस्य विद्यमानत्वात् तदुक्तमभियुक्तैः । अध्यस्त-
मेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु नान्यत् कथञ्चन परिस्फुरति
भ्रमेषु । रज्जुत्वश्रुतिशकलत्वमरुचितित्वचन्द्रैकताप्रभृति-
कानुपलम्भनेनेति । किञ्चानृतद्वयमिहाध्यसितव्यमिष्टं स्याच्चे-
त्तदा भवति चोद्यमिदं त्वदीयं । सत्यानृतात्मकमिदं मिथुनं
मिथश्चेदध्यस्यते किमिति शून्यकथाप्रसङ्ग इति च । तस्मा-
द्युक्तमुक्तं वस्तु सच्चिदानन्दादयं ब्रह्म तस्मिन्नज्ञाने तत्कार्या-
खिलजडसमूहस्यावस्तुनोऽध्यारोप इति । अज्ञानं व्युत्पाद-
यति ॥

अज्ञानत्विति । तु शब्दोमतान्तरेभ्यो वैशिष्ट्योद्योतनार्थः
तमेव विशेषं दर्शयति ॥

सदसज्ञामित्यादिना । ज्ञानविरोध्यज्ञानमित्युक्ते
ज्ञानप्रागभावे प्रसङ्गं व्युदस्यति भावरूपमिति उत्तरज्ञानवि-
रोधिपूर्वज्ञानव्युदासाय सदसज्ञामनिर्वचनीयमिति मिथ्या-
ज्ञानव्युदासाय त्रिगुणात्मकमिति यदा ज्ञानविरोधित्वं

ज्ञानापनोद्यत्वं तदेवा ज्ञानत्वमिति अज्ञानलक्षणं नच ब्रह्मा
 त्मैकत्वज्ञानापनोद्यप्रपञ्चेऽतिव्याप्तिस्तस्या ज्ञानोपादानकत्वेना
 ज्ञानानतिरेकात् नाप्यज्ञानात्मसम्बन्धेऽतिव्याप्तिः । असङ्ग
 स्वभावस्य चिदात्मनोऽज्ञानसम्बन्धस्याज्ञानाधीनत्वात्तस्याप्य
 ज्ञानात्मलोपपत्तेः अतो नानयोर्लक्ष्यवहिर्भावइति न लक्षण
 स्यातिव्याप्तिः अव्याप्त्यसम्भवयोस्तु शङ्कैव नास्ति ज्ञानेनाज्ञान
 बाधस्य प्रसिद्धत्वात् । नच पूर्वज्ञाने ज्ञानप्रागभावे चातिव्याप्तिः
 पूर्वज्ञानस्य ज्ञानापनोद्यत्वनियमाभावादिच्छादिवृत्त्यन्तरो
 त्यक्त्यापि तदनपनोददर्शनात् । इह च नियमेन ज्ञानापनो
 द्यस्याज्ञानत्वाद्युपगमात् । प्रागभावस्य च प्रतियोग्युत्पत्ति
 मात्रविरोधिनस्तदपनोद्यत्वाभावात् नह्यनुत्पन्नः प्रतियोगी
 कस्यचिदपनोदकः सम्भवति अतो न तयोरतिव्याप्तिः । ननु
 ज्ञानस्यापि ज्ञानोत्पत्तिनान्तरीयकतया विनाशाश्रयणात्
 कथं ज्ञानापनोद्यत्वमिति चेत् न ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं विलम्बा
 भावाभिप्रायेणाज्ञाननाशस्य ज्ञानोत्पत्तिनान्तरीयकतया
 विनाशाश्रयणात् कथं ज्ञानापनोद्यत्वमिति चेन्न ज्ञानोत्पत्त्य
 नन्तरं विलम्बाभावाभिप्रायेणाज्ञाननाशस्य ज्ञानोत्पत्तिनान्त
 रीयकतावाधायुक्तेराश्रयणात् । भावाभावयोस्तु क्षणमात्र
 मपि सहभावानुपपत्तेरित्यस्ति प्रागभावाद्वैषम्यमज्ञानस्येति ।
 सदसद्भ्यामनिर्वाच्यमित्यपरं लक्षणं । अत्रापि पूर्ववदेवा

तिव्याप्यादिपरिहारोद्रष्टव्यः नेदमसम्भवि अज्ञानस्य सत्त्वे
चिदात्मवदाधाभावप्रसङ्गात् । असत्त्वे च बन्ध्यासुतादिवद
परोक्षप्रतिभासानुपपत्तेः बाधप्रतीत्योऽज्ञाने प्रसिद्धत्वाद्युक्तं
तस्यानिर्वचनीयत्वं सदसत्त्वपक्षयोरुक्तदूषणमुपजीव्यमङ्गी
कृत्य मिथ्याज्ञानजन्यसंस्कारोऽज्ञानमसत्प्रकाशनशक्तित्वेनास
देति मतद्वयं निरसनीयं । मिथ्याज्ञानमात्मगुणोऽज्ञानमिति
पक्षं निरस्यति ॥

त्रिगुणात्मकमिति । गुणालोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञान
कार्येषु तेजोऽवनेष्ववान्तरप्रकृतिषु प्रसिद्धाः । यदग्नेरोहितं
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तद्रूपं यत्कृष्णं तदन्नस्येति श्रुतेः ।
तथा च कार्यगतत्रिरूपेण कारणमप्यज्ञानमव्याकृतात्मकं
त्रिरूपेण त्रिगुणात्मकमिति यावत् । तथा च न्यायः ज्योतिरूप
क्रमात् तत्र ह्यधीयत एक इति । यद्वा रजःसत्त्वतमोलक्षणा
स्त्रयो गुणास्तद्युक्तमज्ञानं त्रिगुणात्मकं गुणगुणिनोरभेदविव
क्षया त्रिगुणात्मकमित्युक्तं । तथा च गुणस्य गुणवत्त्वानुपपत्तेर्न
मिथ्याज्ञानमज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानाभावोऽज्ञानमिति मतं निर
स्यति ॥

भावरूपमिति । अयमर्थः अभावप्रतियोगि यज्ज्ञानं
तत् किं साच्चैतन्यं स्यात् । साक्षी चेतेत्यादिश्रुतेस्तस्यापि ज्ञान

त्वप्रसिद्धे' किम्वान्तःकरणवृत्तिः विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विज्ञा-
 नातीति विज्ञानशब्देन बुद्धेः श्रवणात् । अथवात्मगुणः तथा-
 त्वेन च ज्ञानस्य वैशेषिकतन्त्रे प्रसिद्धत्वात् । तत्राद्योना-
 भावप्रतियोगी तस्य नित्यत्वात् द्वितीये ज्ञानशब्दस्यौपचारि-
 कत्वेन तदभावस्य मुख्यतोऽज्ञानत्वायोगात् । येन वा पश्य-
 तीत्यारभ्य प्रज्ञा नेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञाने त्रिलोकद्वत्य-
 न्तेन प्रज्ञाशब्दवाच्यप्रत्यक्चैतन्यव्याप्तस्यैव चक्षुरादिद्वारक-
 बुद्धिपरिणामस्य संकीर्तनात् । सांख्यपञ्चमाश्रित्यानौपचारि-
 कत्वे स्वीक्रियमाणेऽपि न वृत्त्यभावोऽज्ञानं वृत्त्यभावशब्देन
 वृत्त्युपादानबुद्धिस्वरूपावस्थानमात्रस्यैवाभिलापात् । अतः
 पक्षान्तरं परिशिष्यते तत्रेदं वक्तव्यं ज्ञानविशेषाभावएवा-
 ज्ञानं ज्ञानसामान्याभावोऽपि वेति । नाद्योमूढोऽहं न किञ्चि-
 ज्ञानामीत्यनुलिखितविषयविशेषस्याप्यज्ञानस्यानुभवात् । न च
 तत्रापि विषयविशेषपर्यवसायित्वं कल्प्यते इति वाच्यं विनानु-
 पपत्तिं सामान्यबुद्धेर्विशेषालम्बनत्वे सामान्यबुद्धेर्विलोपप्रस-
 ज्ञात् । तथाच घटवत्यपि भूतले घटसामान्यनिषेधप्रसङ्गः
 सुषुप्त्यभावप्रसङ्गश्च स्यात् तस्मात् ज्ञानसामान्याभावोऽहमज्ञ-
 इत्युल्लिख्यतइति वाच्यं तत्र चाभावज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगि-
 ज्ञानसापेक्षस्यात्मनि धर्मिणि ज्ञाने च प्रतियोगिनि विज्ञाय-
 माने तस्मिन्नेवात्मनि कथं ज्ञानाभावग्रहः । अभावप्रतियोगि

नो ज्ञानस्य तत्र वर्तमानत्वात् । तयोरविज्ञायमानयोरपि
 कथं तत्राभावग्रहः कारणाभावात् । षष्ठप्रमाणपक्षेऽप्ययं न्याय
 ऊहनीयः । नन्वनुपपत्तौ सत्यां सामान्यबुद्धेरपि विशेषालम्ब
 नत्वं कल्प्यते यथा घटवत्यपि भूतले घटो नास्तीति बुद्धेर्विव
 क्षितघटाभावविषयत्वं तद्वदिहापि सामान्याभावस्य यत्किञ्चि
 त्प्रतियोगिसत्त्वविरोधादात्मनि विज्ञायमाने तस्मिन्ननुपपत्तेर्न
 किञ्चिज्जानामीति बुद्धेर्ज्ञानविशेषाभावविषयत्वं कल्प्यते इति
 चेन्न अनयैवानुपपत्त्या भावान्तरविषयत्वस्यैव कल्पनीयत्वात् ।
 नहि मूढोऽहं सामान्यं किञ्चिदपि न जानामीत्यनुभवे किञ्चि
 द्विषयान्तरमवशिष्यते यज्ज्ञानाभावविषयत्वमस्य कल्प्येत
 यथास्मिन् भूतले न कोऽपि घटोऽस्तीति प्रत्यये घटविशेषस्य
 अनवशेषस्तदत् । नन्वप्रसिद्धभावान्तरकल्पनाद्वरं प्रसिद्धस्या
 भावस्यैव यथा कथञ्चिदपि अज्ञानबुद्धेर्विषयत्वकल्पनमिति
 चेन्न अत्यन्तमप्रसिद्धभावात् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां ।
 मायान्तु प्रकृतिमिति च श्रुतिवाक्ययोगुणवत्त्वेनोत्पद्यमानजग
 दुपादानत्वेन च प्रसिद्धत्वात् । तस्मान्नाभावोऽज्ञानं किन्तु
 भावान्तरमेवेति । ननु भावत्वमप्यज्ञानस्यानुपपन्नमनादेस्तस्य
 भावरूपत्वे चिदात्मवदनिवृत्तिप्रसङ्गादनिर्माद्यापत्तेरित्यत
 आह ॥

यत्किञ्चिदिति । अयमर्थः नास्माभिरज्ञानस्य भावत्वं
 परमार्थसत्त्वाभिप्रायेणोच्यते किन्त्वभाववैलक्षण्याभिप्रायेण ।
 नच भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधेऽन्यतरविधिनान्तरीयक
 त्वात् प्रकारान्तरानुपपत्तिरिति वाच्यं । स्त्रीपुं प्रकृत्योः परस्य
 रप्रतिस्पर्द्धिर्नोर्निषेधे तदन्यस्य नपुंसकस्यैव भावाभावान्यस्या
 ज्ञानस्योपपत्तेः । अथ तत्र प्रमाणान्तरेण तृतीया प्रकृतिरूप
 लभ्यतइति मतं । तर्हीहाप्यस्ति प्रमाणं प्रतीतिबाधान्यथा
 नुपपत्तिरिति सन्तोष्यं । वस्तुतस्तु नात्रास्माकमत्यन्तमाय
 होऽज्ञाने सर्वानुपपत्तेरलङ्कारत्वात् । यदुक्तं अविद्याया
 अविद्यात्वमिदमेव तु लक्षणं । यत्प्रमाणसहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु
 सा भवेदिति । सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी ।
 सहते न विचारं सा तमोयद्विवाकरमिति च । इष्ट
 सिद्धावपि । दुर्घटत्वमविद्यायाभूषणं नतु दूषणं । कथञ्चिद्दृढ
 मानत्वेऽविद्यात्वं दुर्घटं भवेदिति । तस्मात् सत्त्वेनासत्त्वेन सद
 सत्त्वेन वा सावयवनिरवयवोभयात्मकत्वेन वा भिन्नाभिन्नो
 भयरूपत्वेन वा निर्वक्तुमशक्यत्वेनानिर्वचनीयमज्ञानं सवि
 तरि दिवान्धपरिकल्पितान्धकारवत् यत्किञ्चिदिति वदन्ति
 बृद्धा इति सिद्धं । इदानीं यथानिरूपितमज्ञानमेव नास्तीति
 विवदमानं प्रतिबोधयितुं तत्रानुभवश्रुती प्रमाणयति ॥

अहमज्ञइत्यादिना । अनुभवस्यास्य ज्ञानाभावविष-
यत्वं प्रतिक्षिप्तं । निर्विकल्पकघटितप्रतियोगिकस्य ज्ञानसामा-
न्याभावस्य स्वात्मनि प्रत्यक्षायोग्यत्वाच्च । नच भावरूपमप्य-
ज्ञानमात्मनि ज्ञायमाने ग्रहीतुं न शक्यते तस्य ज्ञानविरोधित्वा-
दिति वाच्यं स्वप्रकाशसाक्षिचैतन्येन तस्य विरोधाभावात् ।
अन्तःकरणवृत्त्यैव तु विरोधादहमज्ञइत्यहङ्कारगर्भस्य
चोल्लेखस्य साक्षिप्रकाशिताज्ञानविषये स्फुटतरव्यवहारस्य स-
त्त्वाच्च न कदाचिदनुपपत्तिरिति भावः । देवस्य स्वयं प्रकाश-
स्यात्मनः शक्तिं शक्तिवत्परतन्त्रां स्वगुणैः शुक्लादिभिः सत्त्वा-
दिभिर्वा निगूढामालिङ्गितान्ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्निति
सम्बन्धः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । नाहं
प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः इत्यादिस्मृतिः प्रत्यगा-
त्मचैतन्यस्वरूपस्य ब्रह्मणोनित्यप्राप्तत्वेन स्वप्रकाशत्वेन चास्ति
प्रकाशतइति व्यवहारपुष्कलकारणे सति नास्ति न प्रकाशत-
इति तद्विपरीतव्यवहारस्यात्मन्यावरणमन्तरेणानुपपत्तिः ।
श्रोतव्यइत्यादिना आत्मयाथात्यज्ञानाय श्रवणादिविधाना-
नुपपत्तिश्चेत्यर्थापत्तिद्वयञ्चकारेण समुचीयते । नन्वजामेका-
मिन्द्रामायाभिरित्यादिश्रुतिभ्य एकतानेकत्वयोरज्ञाने विप्रति-
पत्तौ कः समाधिरिति वीक्षायामाह ॥

इदमिति । व्यष्टिर्विशेषः समष्टिः सामान्यं व्यवहियते
 श्रुत्यादिष्विति शेषः । अयं भावः योयदनुरक्तबुद्धिविषयोनि
 यतः स तदात्मकोयथा मृदनुरक्तबुद्धिविषयोघटोमृदात्म
 कोदृष्टः । तथा सामान्यानुरक्तबुद्धिविषयाविशेषाः सामान्या
 त्मकादिति युक्तं । सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदे गवाश्ववत्
 सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः भेदाभेदौ त्वेकस्मिन्न प्रामाणिकौ
 वस्तुनोद्वैरूप्यानुपपत्तेः । अभेदपक्षे तु कयाचिद्भेदकल्पनया
 सामान्यविशेषव्यवहारोपपत्तेः समुद्रतरङ्गादिवज्जलचन्द्र
 चन्द्रादिवदा । तथाचाज्ञानस्यैकस्यैव सतः सामान्यविशेष
 भावेनैकानेकत्वव्यवहारः श्रौतो न विरुध्येत इति एतदेव दृष्टा
 न्नैरूपपादयितुमुपक्रमते ॥

तथाहीत्यादिना । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः
 पुरःस पक्षी भूत्वा पुरः पुरुषश्चाविशत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो
 वभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणयेति मन्त्रद्वयानुसारेणाज्ञान
 तत्कार्यावच्छिन्नोऽज्ञानतत्कार्यप्रतिविम्बितोवा चिदात्मा
 जीवेश्वरभावं भजतइति मतद्वयमुपरुध्य दृष्टान्तद्वयोपादान
 मिति सर्वत्र वनवृक्षजलाशयजलकीर्तनाभिप्रायोबोद्धव्यः ।
 नानात्वेनेत्यादेरयमर्थः अज्ञानं किं ब्रह्मनिष्ठमुत जीवनिष्ठं
 नाद्योनित्यशुद्धत्वादिस्रभावविरोधात् । न द्वितीयोऽन्योन्याश्च

यात् तथाहि अज्ञानमित्युक्ते कस्य किंविषयमित्याश्रयविषय
सापेक्षताप्रभातेर्न निराश्रयमज्ञानमस्तीति प्रतिपत्तुं शक्यं
तस्य च जीवाश्रयत्वे जीवभावस्याप्यज्ञानाधीनत्वात् सिद्धे जीव
भावे अज्ञानस्य साश्रयत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च जीवत्वसिद्धिरिति
कथं नान्योन्याश्रयः । नन्वनादित्वादज्ञानजीवभावप्रवाहस्य
बीजाङ्कुरवनान्योन्याश्रयइति चेत् मैवं क्रमभाव्यनेकबीजाङ्कु
रव्यक्तिवदनेकाज्ञानजीवव्यक्तीनां सत्त्वे प्रमाणाभावात् । ननु
सतासौम्य तदा सम्पन्नो भवति । तदेदं विद्यदादिप्रपञ्चं तर्ह्यव्या
कृतमासीदित्यादि श्रुतिभ्यः सुषुप्तिप्रलययोर्जीवस्य परमा
त्मैकभावापत्तिश्रवणात् पुनः प्रबोधसर्गयोर्जीवभावापत्तेर
वगम्यमानत्वाच्च तदा तद्विभागहेतोः संस्काररूपस्याज्ञान
स्यापि कल्प्यमानत्वात् कथं न बीजाङ्कुरन्यायः प्रामाणिक
इति चेत् तत्किमिदानीं सुषुप्त्यादिकाले जीवस्य जीवत्वं
नास्तीति विवक्षितं । हन्त तर्हि कृतनाशाकृताभ्यागमप्र
सङ्गो मुक्तानामपि संसारित्वप्रसङ्गश्च दुर्वारः स्यादविशेषात् ।
किञ्च सुषुप्त्यादावज्ञानसङ्गावे तस्य ब्रह्माश्रितत्वप्रसङ्गो
ऽसङ्गावे सुप्तानां पुनरनुत्थानप्रसङ्गः । त इह व्याघ्रोवा
सिंहोवेत्यादिसत्सम्पत्तिवाक्यशेषासङ्गतिप्रसङ्गश्चेत्यसमञ्जसमे
तत् । अथाज्ञानजीवयोः स्वरूपेणैवानादितया आश्रयाश्रयि
भावस्य नित्यसिद्धत्वान्नान्योन्याश्रयइति मतं तदपि न ब्रह्मण्य

ज्ञानाभावप्रसङ्गात् । नायमिष्टप्रसङ्गः सोऽकामयत तदात्मानं
 स्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणि जगत्कारणे कामयितृत्वा
 देरज्ञानकार्यस्य श्रूयमाणत्वात् । नच दृष्टिगतपीतिभिः शंखे
 समारोपवज्जीवगताज्ञानविच्छेपस्य कामयितृत्वादेस्तद्विषये
 ब्रह्मणि समारोपः श्रुत्या कीर्ततइति वाच्यं तथा सति जीवा
 नामेव जगत्सर्गस्थितिप्रलयोपादानत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्मे
 त्यादि ब्रह्मसामानाधिकरण्यं जगतः श्रूयमाणं एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानञ्च पीड्येत । जीवस्य ब्रह्माभेदात् सर्वमे
 वोपपद्यतइति न कश्चिद्दोषइति चेत्तर्हि जीवपक्षपातं परि
 त्यज्य ब्रह्मण एव जगत्स्रष्टृत्वादि यथाश्रुतं स्वीकर्तव्यं । विना
 तस्याज्ञानाश्रयत्वं कूटस्थस्य न कामयितृत्वादीत्युक्तं तस्य च
 जीवादिभक्तस्याज्ञानाश्रयत्वे तत्रापि स्यादन्योन्याश्रयः । ननु
 ब्रह्मणि जगत्कारणत्वादिनिर्वाहकमज्ञानं मायाशब्दवाच्य
 मन्यदेव जीवगतकर्तृत्वाद्यवभासहेतुभ्योऽज्ञानेभ्योऽविद्याशब्द
 वाच्येभ्यइति चेन्न । मायाविद्ययोः श्रुतिस्मृतिसूत्राभियुक्त
 वचनैरेकत्वस्य वृद्धैर्निरूपितत्वात् । अनिर्वचनीयत्वे सति
 तत्त्वावभासप्रतिबन्धविपर्ययावभासहेतुत्वस्य लक्षणस्य तुल्य
 त्वात् अविद्याभेदे च कल्पनागौरवदोषात् । एकाविद्यापक्षेऽप्य
 नन्तविच्छेपशक्तिकल्पनया जाग्रत्स्वप्नबन्धमोक्षवासनाभुजङ्गादि
 व्यवहारव्यवस्थोपपत्तेः । नचात्रापि कल्पनागौरवं समानं धर्मि

भेदकल्पनातोषर्षभेदकल्पने लाघवादित्यास्तां विस्तरः ।
 अतश्चिन्मात्रनिष्ठमज्ञानं तस्य जीवब्रह्मविभागहेतुः ब्रह्मणो
 जगत्सृष्ट्वादेश्च हेतुरित्यङ्गीकर्तव्यं । नच चिन्मात्रस्य प्रकाश
 त्वादज्ञानोऽश्रयत्वविरोधः जीवपक्षेऽपि तुल्यत्वात् । अन्तःकरण
 परिणामोपहितस्यैव चैतन्यस्याज्ञानविरोधित्वात् नच ज्ञान
 वदज्ञानस्याप्येकाश्रयविषयत्वानुपपत्तिरावरकत्वेनावरकस्य
 तमोवत्तदुपपत्तेः तदुक्तमभियुक्तैः । आश्रयत्वविषयत्वभागिनी
 विश्वभागचित्तिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसोहि पश्चिमोनाश्र
 योभवति नापि गोचरइति तस्मादेकमज्ञानं चिन्मात्राश्रय
 विषयमिति स्थितिः । जीवावस्थायामेवाहमज्ञइति स्फुटतर
 व्यवहारात्तदपेक्षया जीवगताज्ञानानामित्युक्तमिति अनयैव
 दिशा जीवाश्रया ब्रह्मपदा ह्यविद्यातत्त्वविन्मतेति प्राचां वचनं
 योजनीयं । ननु नानात्वेन प्रतिभाषमाणानां जीवानामेकाज्ञा
 नोपाधिकत्वे एकस्य मुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति चेन्नायं दोषः ।
 एकस्यैव जीवत्वादितरेषां तद्दृष्टिविजृम्भितत्वेन ततोऽनतिरे
 कात्तर्हि कोऽसौ जीवोयद्दृष्टिविजृम्भितं जीवान्तरमिति चेत् यः
 पश्यति स एव । अहन्तु संसारिणमात्मानमन्यांश्च मद्दिधान्
 जीवान् पश्यामीति चेत्तर्हि त्वमेव जीवस्त्वदविद्यया वयमन्ये च
 जीवाबद्धामुक्ताः सुखिनोदुःखिन इत्येवं विचित्राः कल्पिता
 स्त्वाब्रह्मसाक्षात्कारमविसम्बादिताः प्रतिभासन्ते स्वप्नइवा

प्रबोधं । जाते तु ब्रह्मात्मसाक्षात्कारे सर्वमेव तद्दृष्टिविजृम्भितं
 त्वया सह मोक्षिष्यते तत्सुषुप्ताविवेति । इयांस्तु पुनर्विशेषः सुषु
 प्तावस्थज्ञानं सर्वकार्यसंस्कारोपरञ्जितं पुनर्व्यवहारप्रवर्त्तकं
 मुक्तौ तु तस्य ज्ञानेन बाधितत्वात् पुनर्व्यवहाराभावः इत्यलं
 प्रसङ्गागतप्रपञ्चेन । वनवृक्षयोर्जलाशयजलयोर्वा सामान्य
 विशेषभावो नास्तीति यद्यपि दार्ष्टान्तिकेन वैषम्यं तथापि समु
 दायसमुदायिनोरेकत्वे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यात् सर्वा
 शेन च साम्यस्याविवक्षितत्वान्न कश्चिद्दोष इति गमयितव्यं ।
 अज्ञानैकत्वव्यपदेशिनीं श्रुतिं पठति अजामेकामिति आदि
 पदात् मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् तरत्यविद्यां विततां अक्षरात्
 परतः परः । तद्देदन्तर्ह्यव्याकृतं तमआसीत्तमसा गूढमित्या
 द्येकवचनान्तश्रुत्यन्तरग्रहः । एकमेवाज्ञानं समष्टिव्यष्टिभेद
 भिन्नं परिकल्प्य समश्च ज्ञानोपध्याननिबन्धनचैतन्यव्यवहारं
 वक्तुं समष्टिं विशिनष्टि ॥

इयमिति । उत्कृष्टसोपाध्यन्तराननुरक्ततयाऽप्रतिह
 तज्ञानात्मकस्य चैतन्यसोपाधितया विशुद्धरजस्तमोभ्यामन
 भिभूतं सत्त्वप्रधानं यस्याः सा तथाभिधेयं समष्टिरित्यर्थः ।
 समश्च ज्ञानोपहितचैतन्यस्य व्यपदेशभेदं दर्शयति ॥

एतदिति । परमार्थतोऽसङ्गस्यापि चैतन्यस्याध्यासिक
सम्बन्धाज्ञानद्वारा सर्वाभासकत्वेन सर्वमर्थ्यादाधारकसत्ता
रूपत्वेन सर्वजीवप्रवर्तकत्वेन च लब्धसर्वज्ञत्वादिगुणकस्य
सदसङ्गत्तमन्तर्यामीश्वरइत्यादि व्यपदेशोभवतीत्यर्थः । उक्ते
ऽर्थे हेतुमाह ॥

सकलेति । सकलाज्ञानं समग्रज्ञानं अवभासकत्वशब्दो
विधारकत्वादेरप्युपलक्षणार्थः । सर्वविक्षेपसंस्कारवत्त्वादज्ञा
नस्य सत्कार्यवादाश्रयणाच्चाव्याकृताद्यवस्थास्वपि समग्र
ज्ञानस्य सर्वत्वमिति द्रष्टव्यं । उक्तव्यपदेशिकां श्रुतिमाह ॥

यःसर्वज्ञइति । सर्वज्ञः सामान्यतः सर्वविद्विशेषतइति
भेदः । आदिशब्दात् सदेव सौम्येदं एष सेतुर्विधारण एषत आ
त्मान्तर्याम्यतोमहतः परमव्यक्तं यतोवा इमानि यः परः स
महेश्वरइत्यादिश्रुत्यन्तरग्रहः । उपहितस्य व्यपदेशभेदमुक्तो
पाधेरपि तं सहेतुकमाह ॥

अस्येयमिति । अज्ञानमिदंशब्दार्थः आनन्दप्रचुरत्व
मुपहितधर्मः आकादकत्वमज्ञानधर्मः तदुभयाविवेकात् कार
णमज्ञानमानन्दमयकोशइत्यर्थः । सर्वे आकाशादयः उप
रमन्तेऽस्मिन्निति सर्वोपरमोऽज्ञानं । तादृग्भावात् सुषुप्तिः
महासुषुप्तिः प्रलयइति यावत् यतः सर्वोपरमत्वमतएवेति

योजना स्थूलप्रपञ्चोविराट् सूक्ष्मप्रपञ्चोहिरण्यगर्भः एवं सम
 व्यञ्जानं साभासं सव्यपदेशं निरूप्य व्यञ्जज्ञानमपि सदृष्टान्तं
 तथा निरूपयति ॥

यथा वनस्येत्यादिना । कैवमनेकत्वव्यपदेशोऽज्ञान
 स्येति तदाह ॥

इन्द्रइति । इन्द्रः परमेश्वरः प्रकरणात् स मायाभि
 र्मायाविचेपशक्तिभिर्विचित्रेषु देहेन्द्रियान्तःकरणेषु प्रतिवि
 म्वितः पुरुरूपोवज्ररूपः सन्नीयते प्रकाशतइति श्रुत्यर्थः आदि
 शब्दाच्च एकोजालवानीशतदशनीभिरित्यादिश्रुत्यन्तरग्रहः ।
 एकस्मिन्नज्ञाने व्यष्टिसमष्टिशब्दप्रयोगे निमित्तमाह ॥

अत्रेति । अज्ञानं सप्तम्यन्तार्थः । व्यस्तव्यापित्वेन कार्यो
 पाधि जीवव्यापित्वावभासेन व्यष्टिताव्यपदेशः समस्तव्यापित्वेन
 कारणोपाधिसर्वज्ञाविभक्तसर्वव्यापित्वेन समष्टिताव्यपदेश
 इत्यर्थः निष्कृष्टोपाधितयेति ज्ञानप्रतिबन्धकारणवान् जीवोनि
 कृष्टस्तस्योपाधितयेत्यर्थः मलिनं रजस्तमोभ्यामभिभूतं सत्त्वं
 प्रधानं यस्याः सा तथा । रजस्तमसोः स्वातन्त्र्येण प्रतिविम्बोद्भा
 वकत्वायोगादिति भावः । एतदुपहितं व्यञ्जज्ञानोपहितं ।
 एकाज्ञानावभासकत्वादज्ञानैकदेशावभासकत्वादिति यावत् ।
 व्यञ्जज्ञानोपहितस्य प्राज्ञशब्दवाच्यत्वे कारणमाह ॥

अस्येति । अस्य जीवस्यास्यष्टोपाधितया रजस्तमोभ्या
मभिभूतसत्त्वप्रधानव्यष्टिज्ञानोपाधिकत्वेन हेतुनातिप्रकाशक
त्वाभावात् प्राज्ञशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः प्रायेणाज्ञः प्राज्ञ इत्युक्तं
भवति । पूर्ववदुपहितस्य व्यपदेशमुक्त्वा उपाधेरप्याह ॥

अस्यापीति । अपिशब्द ईश्वरोपाधिदृष्टान्तार्थः । अह
ङ्कारादेः सुषुप्त्याद्यवस्थायां संस्कारावशेषेण स्थितस्य कारण
त्वादित्यर्थः आनन्दप्रचुरत्वादेवेत्येवकारः कोशवदाच्छाद
कत्वादिति हेतुन्तरसमुच्चयार्थः यद्वा आनन्दप्रचुरत्वाद्धेतो
रेवेति भिन्नक्रमः । तस्मिन् पक्षे कोशवदाच्छादकत्वादित्यनु
षञ्जनीयं । सर्व्वशब्दो जाग्रत्स्वप्नविषयः शेषमतिरोहितार्थः ।
सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति इत्यादिश्रुतेः । सुषुप्तौ प्राज्ञ
स्येश्वरसम्पत्त्यवगमात् प्राज्ञेश्वरयोरेकत्वं तदवस्थयोरपि अव्या
कृतसुषुप्तेरेकत्वं सिद्धवत्कृत्या नयोस्तदवस्थापन्नं भोगं दर्श
यति ॥

तदानीमिति । तयोरप्यवस्थयोर्जीवावच्छेदकस्य व्यष्टि
ज्ञानस्य केनापि रूपेण स्थितत्वादेतावित्यादिद्विवचनो
पादानं सर्वात्मनैक्ये पुनरुत्थानानुपपत्तेः । आनन्दं स्वरूपा
नन्दमनुभवतः आनन्दशब्दोऽज्ञानतत्साक्षिणोरप्युपलक्षण
परः । तदानीमखण्डात्मस्वरूपचैतन्येनैवानन्दाद्यनुभवेऽभ्यु

पगम्यमाने स्वरूपस्य नित्यत्वात्तज्जन्यसंस्काराभावेनावस्था
नन्तरे स्मरणरूपपरामर्शानुपपत्तेस्तदनुकूलमुपाधिविशेषं कल्प
यति ॥

अज्ञानवृत्तिभिरिति । अन्तःकरणादेरप्यज्ञानका
र्यत्वेन तदात्मकत्वात्तदभिप्रायोऽज्ञानशब्दो माभूदिति विशि
नष्टि ॥

अतिसूक्ष्माभिरिति । दुर्लब्धत्वमतिसूक्ष्मत्वं । तासां
वृत्तीनां जडत्वात् कथं ताभिरानन्दाद्यनुभवइत्यत आह ॥

चैतन्येति । चैतन्यव्याप्ताभिरित्यर्थः । तथाच वृत्तिवि
नाशात्तद्विशिष्टचैतन्यस्यापि विनाशात् संस्कारजन्यं स्मरणमव
स्थान्तरे सम्भवतीति भावः । तत्र प्रमाणमाह ॥

आनन्दभुगिति । चेतोमुखश्चैतन्यदीप्ताज्ञानवृत्ति
प्रधानः । आदिशब्दात् सुषुप्तिकाले विलीने तमोभिभूतः
सुखरूपमेतीत्यादिश्रुत्यन्तरग्रहः । तत्रैवानुभवमपि प्रमाण
यति ॥

सुखमिति । नचायं सुखपरामर्शो दुःखाभावविषयस्तस्य
तत्राननुभूतत्वात् । तदनुभवसामग्र्याश्च निरूपयितुमशक्य

त्वात् विस्तृतचैतद्वैरित्युपरम्यते संग्रहाधिकारात् उक्तोपा
ध्यास्तदुपहितयोश्च प्राक्सिद्धवत्कृतमेवेदं विशदयत्यनयो
रिति प्राज्ञेश्वरयोरभेदे श्रुतिं प्रमाणयति ॥

एष सर्वेश्वर इति । आदिपदादथ यएष संप्रसादो
ऽस्मात् शरीरात् समुत्थाय पदं ज्योतीरूपं सम्यद्य स्वेन रूपे
णाभिनिष्पद्यत इत्यादिश्रुत्यन्तरसंग्रहः । प्राज्ञेश्वरात्मकस्य
चैतन्यस्योपहितत्वेऽनुपहितं चैतन्यमन्यदेवेत्यर्थादुक्तं किं तदि
त्यपेक्षायां तत्स्वरूपसंज्ञे दर्शयति ॥

वनेति । आधारश्चासावनुपहितश्चासावाकाशश्चेति स
तथा तद्वदिति यावत् । यद्यप्याकाशस्य वनाश्रयत्वं जलाशया
श्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात्तथाप्यवकाशमन्तरेण तयोः
स्थित्यनुपपत्तेः तदाधारत्ववचनमिति द्रष्टव्यं । अस्य चैतन्यस्य
तुरीयत्वं वक्ष्यमाणविश्वाद्यपेक्षयेति द्रष्टव्यं तत्र प्रमाणमाह ॥

शिवमिति । आदिपदात्त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता
भोगश्च यद्भवेत् । तेभ्योविलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिव
इत्यादिश्रुत्यन्तरग्रहः । अध्यारोपेण व्यासक्तचित्ततया प्रकर
णार्थविस्मरणं माभूदिति प्रसङ्गान्तरमाह ॥

इदमेवेति । एवमवस्थाभिमानिसहितमज्ञानं सविभागं
सप्रपञ्चं निरूप्य इदानीं तत्कार्यमाधारोपक्रमेणानिरूपयिष्यं
स्तदुपयोगित्वेनाज्ञानगतं सामर्थ्यं तावन्निरूपयति ॥

अस्याज्ञानस्येति । तत्रावरणशक्तिं सदृष्टान्तामुपपा
दयति ॥

आवरणेति । यद्यप्यज्ञानस्य मूर्त्तत्वामूर्त्तत्वाभ्यामनि
र्वाच्यत्वान्न परिक्रिन्नत्वं तथापि परिक्रियापेक्षया अल्पत्वमात्रं
विवक्षितमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरवैषम्यं । बुद्धिपिधायक
तयेत्यत्र बुद्धिशब्देन तदनुरक्तचैतन्यं लक्ष्यते बुद्धेरज्ञान
कार्यत्वेन तदावृतत्वानुपपत्तेः । निरूपितेऽर्थे हस्तामलका
चार्यसम्प्रतिमाह ॥

तदुक्तमित्यादिना । उक्तामावरणशक्तिं तत्कार्य
द्वारा बुद्धिमारोहयतीत्याह ॥

अनयेति । अधिष्ठानस्वरूपविशेषावरणवशेनविपरी
तार्थसम्भावना भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥

यथास्वाज्ञानेति । विक्षेपशक्तिं सदृष्टान्तमाह ॥

विक्षेपेति । अत्राप्याचार्यान्तरसम्प्रतिमाह ॥

तदुक्तंविक्षेपेति । आवरणविक्षेपशक्तिद्वयविशिष्टम
ज्ञानं कूटस्थासङ्गाद्वयचैतन्यात्मनोजगत्कारणत्वोपाधिरिति

भावः । तदुक्तमभियुक्तैः । आकाशविचिपति संस्फुरदात्मरूपं
जीवेश्वरत्वजगदाकृतिभिर्मृषैव । अज्ञानमावरणविभ्रमशक्ति
योगादात्मत्वमात्रविषयाश्रयताबलेनेति । नन्वेवंविधाज्ञानो
पाधिकस्येश्वरचैतन्यस्य यज्जगत्कारणत्वं तन्निमित्तत्वं स्यादु
पादानत्वं वा उभयं वेति जिज्ञासायामाह ॥

शक्तिद्वयवदिति । स्वप्रधानतया कूटस्थचैतन्यस्वरू
पावभासितया स्वेपाधिप्रधानतया उपाध्युपरक्तसत्तास्फूर्ति
रूपतयेतिभेदः एकस्योभयविधकारणात्मकत्वे दृष्टान्तमाह ॥

यथेति । लूता ऊर्णनाभः तन्तुरेव कार्यं तन्तुकार्यं यथा
लूता तन्तुनिर्माणे प्रसिद्धे कार्ये सतूलकाष्ठयन्त्रादिसहायम
नपेक्ष्यैव तन्तूनातानवितानात्मकञ्च तत्कार्यं जालरूपं सृजति
एवमीश्वरः प्राक्सृष्टैरेकएवाद्वितीयोऽसहायएव स्वमाया
शक्त्यावेशमात्रेण लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेदिति भावः ।
तथाच श्रुतिः । यत्तदद्वैत्यमग्राह्यमित्युपक्रम्य यथोर्णनाभः
सृजति गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति यथा सतः
पुरुषात्केशलोमानि तथाचरात्सम्भवतीह विश्वमिति न्यायो
ऽपि प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति तदेवं चैतन्यस्य
जगत्कारणत्वं प्रपञ्चस्य तत्कार्यस्योत्पत्तिक्रमं दर्शयति ॥

तमः प्रधानेति । तमसः प्राधान्यनिर्देशाद्रजःसत्त्वयो
रपि तत्र मात्रया वृत्तिर्द्रष्टव्या । उक्तभूतसृष्टिक्रमे प्रमाण
माह ॥

तस्मादिति । नन्वाकाशं नोत्पद्यते । निरवयवद्रव्यत्वा
दात्मवदिति चेन्न । उदाहृतश्रुतिबाधितविषयत्वेनानुमानानु
त्थानात् प्रत्यनुमानविरोधाच्च तथाहि आकाशमुत्पद्यते
महत्त्वे सति भूतत्वात् महापृथिव्यादिवत् । नचाश्रयासिद्धौ
हेतुः आश्रयस्याकाशस्योभयवासिद्धत्वात् । नच धर्मिग्राहक
प्रमाणबाधनिवन्धनाश्रयासिद्धताहेतोः । धर्मिग्राहकप्रमाणेन
शब्दाश्रयत्वेनाकाशाख्यधर्मिमात्रसिद्धावपि तद्गतनित्यत्वादे
स्तेनासिद्धेः । नच स्वरूपासिद्धिः भूतत्वमहत्त्वयोः पक्षे संप्रति
पत्तेः । नापि व्याप्यत्वासिद्धौ निरुपाधिकत्वात् । नच मूर्त्तत्व साव
यवत्वरूपवत्त्वादेरुपाधित्वं शक्यंवक्तुं । गुणकर्मणोः साध्याव्याप्तेः
भूतत्वद्रव्यत्वसामान्यवत्त्वादेश्च साधनव्यापकत्वात् अथ द्रव्यत्व
व्यतिरिक्तावान्तरजातिमत्त्वमुपाधिरिति चेन्न प्रध्वंसे साध्या
व्याप्तेः । तस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि जात्याश्रयत्वाभावात् । नच साध्य
स्योत्पत्तिमत्त्वस्य भावधर्मिकत्वान्न प्रध्वंसे प्रशक्तिरितिवाच्यं
उत्पत्तिमात्रस्यैवाकाशे साध्यत्वात् अन्यथा विप्रतिपत्त्यविष
याणां द्रव्यत्वादीनां धर्मिगतानां साध्यताप्रसङ्ग इत्यनुमाना

कौशलमापद्येत नचान्यः कश्चिदुपाधिरुत्प्रेक्ष्यते अविभुत्वंत्वा
काशेऽपि वेदान्तिनः समानं ॥ ज्यायानन्तरीक्षात् येनावृतं
खञ्च दिवमित्यादावात्मापेक्षया आकाशस्य न्यूनपरिमाणत्व
श्रवणात् अतो न तं प्रति तस्योपाधित्वं । नापि विरुद्धः । साध्य
विपर्ययाव्याप्तेः नापि साधारणानैकान्तिकोविपक्षाप्रवेशात् ।
नाप्यसाधारणः स्वपक्षगामित्वात् । नापि कालातीतः बाधक
प्रमाणानिरूपणात् । नचोक्तानुमानं बाधकमिति वक्तव्यं ।
तस्य नरश्चिरःकपालश्चुद्धतानुमानवदागमबाधितविषयत्व
स्योक्तत्वात् । नच श्रुतेराकाशाभिव्यक्तिमात्रार्थत्वान्नोत्पत्त्यर्थ
तेति वाच्यं । सिद्धे चानुमानस्याबाधितत्वे प्रामाण्यश्रुते
रन्यार्थत्वसिद्धिस्तत्सिद्धावितरसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वात् ।
किञ्च तस्मादाएतस्मादात्मन आकाशः संभूतइति सङ्कतश्रुतः
संभूतशब्द आकाशे साक्षात्सम्बध्यमानो गौणः स एव वाच्यादाव
नुषज्यमानो मुख्यइति महदिदं व्याख्यानकौशलं तार्किकपणोः ।
नापि सन्दिग्धानैकान्तिकता विपक्षव्यावृत्तेः स्फुटत्वात् ।
नापि प्रकरणसमता तवानुमानस्य दुर्वलत्वेनोभयोः समान
बलवत्त्वाभावात् । निरवयवद्रव्यत्वस्य विनाशदवस्थापन्ने पटे
व्यभिचारात् । अवयवत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं निरवयवत्व
शब्देन विवक्षितमिति चेन्न । अवयवशब्देन प्रदेशविवक्षायां
सर्वस्याप्यवयविप्रदेशस्यावयवत्वेनोपक्षीणत्वादवयव्यभावप्रस

ज्ञात् । आश्रयविवक्षाया मन्यतरासिद्धो हेतुः स्यात् । आकाशा
 श्रयस्य ब्रह्मणो मयेष्टत्वात् तस्मात्तदनुमानं न प्रतिपद्यते । नापि
 पक्षान्तरमुत्प्रेक्ष्यते तस्मादनुमानेनाप्याकाशस्योत्पत्तेः सम्भावि
 तत्वात् शुष्कतर्कश्रद्धामनादृत्य श्रुत्युक्तमेवाकाशं जन्मवत्
 श्रद्धेयं । अभ्युपगम्य चेदं परमाणूनामनुत्पत्तिमत्त्वं महत्त्वसती
 ति हेतुर्विशेषितः । तदनभ्युपगमे तु भूतत्वादित्येव हेतुः । तथा
 हि चतुर्द्धापरमाणवउत्पद्यन्ते मूर्त्तत्वात् भूतत्वाद्वा घटादि
 वत् । नच मूर्त्तत्वहेतोर्मनस्यनैकान्तिकता । तस्यापि पक्षतुल्य
 त्वात् । नच धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः । सिद्धेऽपि तेन धर्मिस्वरूपे
 तद्गतनित्यत्वादेरसिद्धेः । नच परमाणूनामपि कार्यत्वे कार
 णानवस्थानान्न किमपि मूलकारणं जगतः स्यादिति वाच्यं
 ब्रह्मण एव जगन्मूलकारणस्य श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्ध
 त्वात्तथादिक्कालावुत्पत्तिमन्तौ अचेतनभावत्वात् पटवत् ।
 नचास्माकमविद्यायां व्यभिचारः । तस्याभावाभावविलक्षण
 त्वाभ्युपगमात् । अन्येऽपि हेत्वाभासाः पूर्ववदुचरणीयाः । नच
 सामान्यविशेषसमवायेषु व्यभिचारः । तत्र सामान्यस्य विचा
 र्यमाणे ब्रह्मस्वरूपानतिरेकादचेतनत्वहेतोस्तत्राप्रवृत्तिः तथा
 हि विशेषास्तावत् सामान्ये कल्पितादतित्वविद्यावादे निरू
 पितं । तथाच द्रव्यत्वादीनां सामान्यविशेषाणां सामान्य
 मात्ररूपायां सत्तायामन्तर्भावः । सत्ताया अपि स्फुरणविर

हितायाः काप्यनुपलम्भात् स्फुरणमात्रत्वं युक्तं । स्फुरणञ्च
 ब्रह्मैव । सदेव सौम्येदं सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतेः ब्रह्म तं परादा
 द्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्मवेदेत्यादौ परब्रह्म स्वरूपातिरिक्तत्वेन
 ब्राह्मण्यादिं जातिं विजानतो निन्दाश्रवणाच्च तस्मान्न सामान्ये
 व्यभिचारः । विशेषसमवायौ तु खपुष्पकल्पौ अनयोर्यथा खपु
 ष्यकल्पत्वं तथा चिदानन्दलहरीटीकायां प्रपञ्चितमस्मा
 भिरितीहोपरम्यते । श्रुतयश्च भवन्ति प्रत्यक्षानुमानवा
 धिकाः । अणोरणीयानिति परमाणोरणीयः परमकारणं
 ब्रह्म दर्शयित्वा यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मा
 न्नाणीयो न ज्यायोऽस्ति किञ्चिदिति तैत्तिरीयश्रुतिस्तद्व्यतिरिक्तं
 अणु महच्चाविशेषेण प्रतिषेधति असतोऽधिमनोऽसृज्यत एत
 स्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति । तैत्तिरीयाथर्वण
 श्रुती मनस उत्पत्तिं स्पष्टमाचक्षते । तथा ज्ञः काल कालो गुणी
 सर्वविद्यः सर्वे निमेषाज्जिरेदिति च श्वेताश्वतरतैत्तिरीय
 श्रुती कालस्यापि कार्यतामावेदयतः पुरुष एवेदं सर्वमित्युप
 क्रम्य दिशः श्रोत्रादिति पुरुषसूक्तात्मिका श्रुतिर्दिशः पुरुष
 विकारत्वं सूचयति वस्तुतस्तु प्राच्यादिव्यपदेशस्यादित्यगत्यु
 पाधिना नभस्येव कल्पितत्वात् नाकाशातिरिक्ता दिगस्तीति
 गमयितव्यं । नच ब्रह्माप्युत्पद्यते कारणत्वादाकाशवदिति
 वाच्यं । अजानित्यद्वत्यादिश्रुतिविरोधात् । असम्भवस्तु सतोऽ

नुपपत्तेरिति न्यायविरोधाच्च एतेन जगतउत्पत्तिप्राक्काले
 ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु नास्तीति दर्शितं । अविद्यायाश्चात्मशक्तित्वे
 नततः पार्थगर्थयोगाज्जीवानाञ्च तदापरमात्मनि सम्पन्न
 त्वात्तददृष्टानाञ्च तदुपाध्यन्तःकरणनिष्ठानां तत्संस्कारशेषा
 विद्यामात्रत्वेन पृथक्सत्त्वाभावात् । विस्तृतञ्चैतदाचार्यैः विद्यद
 धिकरणादाविति विश्रम्यते । आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादौ
 आकाशादिभावमापन्नादविद्यासहायाद्ब्रह्मणएववाख्यादीना
 मुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यं । तत्तेजोऽसृजत तत्तेजऐचतेत्या
 दिश्रुत्यन्तरे तेजःप्रभृतेरपीक्षणपूर्वकमवादिस्रष्टृत्वश्रवणात्
 अचेतनस्य च ईक्षणानुपपत्तेः । न्यायोऽपि तदभिधानादेव
 तस्मिन्नात् स इतीममेवार्थं निर्णयति एतेन प्रधानाणादि
 वादानिरस्तावेदितव्याः तेषांश्रुतिविरुद्धत्वान्न्यायविरुद्धत्वाच्च ।
 नह्यचेतनं चेतनानधिष्ठितं किञ्चित् कुर्वदुपपद्यते रथ
 शकटादावदर्शनात् अतो न प्रधानवादः आश्रयणीयः । तथा
 परमाणुवादोऽपि अणोर्द्वयोः संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे तयोः
 सावयवतापत्तेरनित्यत्वप्रसङ्गः तत्संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वे
 निरवयवयोरण्वोरेकस्मिन्नितरस्य संमितत्वात् प्रथिमानुप
 पत्तिः तथाच तत्कार्यस्य ह्यणुकस्यापि परिमण्डलप्रसङ्गः ।
 किञ्च ह्यणुकारम्भसमये परमाणुः कथञ्चिद्विक्रियते न वा ।
 आद्येऽनित्यत्वादिदोषोपपत्तिर्मृत्पिण्डादिवत् । द्वितीये पर

माणुसमूहएव द्व्यणुकादिकार्यं स्यात्तृणपूलवदित्यलं प्रपञ्चेन
प्रकृतमनुसरामः । तमःप्रधानविशेषशक्तिमदज्ञानोपहित
चैतन्यमाकाशादिकारणमित्युक्तं । तत्क्वथमवगम्यते भूतकार
णाज्ञाने तमःप्राधान्यमिति तत्राह ॥

तेषु चेति । जाड्याधिक्यदर्शनादित्यत्राधिक्यशब्दं प्रथु
ज्ञानः सत्तास्फूर्तिप्रदत्तेन कार्येषु चैतन्यस्यापीषदनुवृत्तिं
सूचयति तथाचाज्ज्ञस्तत्त्वदर्शिनः । अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम
चेत्यंशपञ्चकं । आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततोद्वयमिति ।
वशिष्टोऽप्याह यदस्ति यद्भाति तदात्मरूपं यच्चान्यतोभाति
नचान्यदस्ति । स्वभावसंवित्प्रतिभाति केवला ग्राह्यं ग्रहीतेति
मृषा विकल्पतइति । उत्पद्यमानेष्वामाकाशादिषु वक्ष्यमाण
कार्यानुरूपं गुणत्रयमुपलभ्ययति ॥

तदानीमिति । कारणस्याव्याकृतस्य ये गुणाः सत्तादय
स्तेषां प्रक्रमेण तान् गुणानारभ्य यथाकार्यक्रमं सत्त्वादिगुणाः
सहैव कार्यैस्तेषूपत्यन्तइत्यर्थः । नन्वव्याकृतात् पञ्चतन्मा
त्राणि क्रमेण जायन्ते इतिहि स्मृतीतिहासपुराणेषु प्रसिद्धिस्त
त्क्वथमाकाशादेरिहोत्पत्तिराम्नायते इति तत्राह ॥

एतान्येवेति । एतान्येवाकाशादीनि सूक्ष्मभूतानि व्यव
हाराद्यमाणि शब्दादितावन्मात्रैकस्वभावानि । अपञ्चीक

तानि परमसंसृष्टानि चेति स्मृत्यादिषूच्यन्ते महर्षिभिरि-
त्यर्थः । तदेवं भूताधारोपं श्रौतमनुक्रम्य ददानों भौतिका-
धारोपं प्रतिजानीते ॥

एतेभ्य इति । प्रतिज्ञातैकदेशं विवृणोति ॥

सूक्ष्मशरीराणीति । लिङ्ग्यते ज्ञायते प्रत्यगात्मसद्भाव-
एभिरिति लिङ्गानि तानि च तानि शरीराणि च शरीरप्रतिष्ठि-
तत्वात् शरीरसाधनत्वात् धर्मादिद्वारेणेति लिङ्गशरीराणी-
त्यर्थः । तथाच प्रयोगः विमतानि इन्द्रियाणि प्राणाश्च स्वाति-
रिक्तस्वान्तर्गतचैतन्याधिष्ठानपूर्वकप्रवृत्तयः । अचेतनत्वात्
रथादिवदिति श्रुतिश्च भवति प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरत
श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनोमोये मनोविदुरिति । योवेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमित्यादिका च । के पुनः सप्तदशावयवा-
इति तानाह ॥

अवयवास्त्विति । ननु कथं लिङ्गशरीरं सप्तदशावयव-
मिति निर्द्धार्यते । यावता पूर्यष्टकं लिङ्गमाचक्षते सुरेश्वरा-
चार्याः पञ्चीकरणवार्त्तिके । ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्चकर्मे-
न्द्रियाणि च । मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तञ्चेति चतुष्टयं । प्राणोऽ-
पानस्तथा व्यानउदानाख्यस्तथैव च । समानश्चेति पञ्चैताः
कीर्त्तिताः प्राणवृत्तयः । स्थंवाय्वग्न्यभरित्यश्च भूतसूक्ष्माणि

पञ्चच अविद्याकामकर्माणि लिङ्गपूर्यष्टकं विदुरिति । अन्यत्र पुनरन्यादृशं वर्णितं भूतसूक्ष्मपञ्चकं एकं कर्मज्ञानेन्द्रियपञ्चकं द्वयं चतुर्वृत्तिकमन्तःकरणं पञ्चवृत्तिकः प्राणश्चेति सप्त दशावयवा इति अतः कथं निर्णयइति । उच्यते न चैतेषां पक्षाणां विकल्पोऽभ्युपेयते वस्तुनि तदयोगान्न समुच्चयः तत्र प्रमाणाभावात् किन्तु इहोक्तस्य सप्तदशकस्यैव संक्षेपविस्तरभेदेन तथा तथा तत्र तत्र कथनं तथाहि इहोक्तानां हि सप्त दशावयवानां भूतसूक्ष्माणुपादानानि तदुपादानञ्चाविद्या अतश्चापादानोपादेययोरभेदान्नाविद्या भूतसूक्ष्मेभ्यः पृथग्विवक्ष्यते भूतसूक्ष्माणि च लिङ्गशरीरेभ्योन पृथगभिप्रेयन्ते काम कर्मणोरप्यन्तःकरणवृत्तित्वेन तदाश्रितत्वेन च तदभेदान्न पार्थगर्थविवक्षा । अतः पुर्यष्टकवार्त्तिकेन न विरोधः तथा पक्षान्तरेऽपि भूतसूक्ष्माणि तत्कार्येभ्यः पृथक्कृत्यान्तःकरणप्राणयोश्च वृत्तिवृत्तिमतोरभेदं गृहीत्वा सप्तदशत्वं निरूपितं तथाच सप्तदशप्रजापतिरिति श्रुतेः । प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य सप्तदशत्वावगमात् सप्तदशावयवमेव लिङ्गशरीरं मुख्यं ज्ञेयमिति । तदुक्तमभियुक्तैः । मुख्यन्तु सप्तदशकं प्रथितं हि लिङ्गमिति । ज्ञानसाधनानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि तेषां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकेन्द्रियत्वानि प्रत्येकं यथाक्रमं लक्षणानि ॥

इन्द्रियाण्याहङ्कारिकाणीति सांख्यास्तान्निराकुर्वन् स्तेषां भौति
कत्वं कथयति ॥

एतानीति । कारणगुणेनोत्पन्नत्रिगुणानां भूतानां सत्त्व
गुणावच्छिन्नांशेभ्योगुणोद्रेककृतभागेभ्यः श्रोत्रादीनि जातानी
त्यर्थः । बुद्धिमनसी लक्षयति ॥

बुद्धिर्नामेति । निश्चयोऽध्यवसायः इदमित्यमेवेति
विषयपरिकेदः सङ्कल्पः इदं नीलं इदं पीतमिति विषयविवे
चनं विकल्पस्तद्विपर्ययदति भेदः । नन्वन्तःकरणस्य चतु
ष्टयत्वप्रसिद्धेः कथमिह द्वयमेव गृहीतमित्यत आह ॥

अनयोरेवेति । अनुसन्धानात्मिकान्तःकरणवृत्तिश्चित्तं
अभिमानात्मिकान्तःकरणवृत्तिरहङ्कारः चित्तस्य बुद्ध्या
वन्तर्भावः विषयपरिकृत्तिरूपत्वाविशेषात् अहङ्कारस्य मन
स्यन्तर्भावः तस्यापि सङ्कल्पात्मकत्वाविशेषात् एवंस्वरूपाभेदे
ऽपि विषयभेदात् कचिच्चित्ताहङ्कारयोर्बुद्धिमनोभ्यां पृथङ्नि
र्देशः बुद्धेर्ह्यपूर्वविषयः चित्तस्य पूर्वानुभूतः तथा मनसोवा
च्याभ्यन्तरस्य सर्वविषयः यथायोगं अहङ्कारस्य त्वनात्मोप
रक्त आत्मैवेति अतोविषयभेदेऽपि स्वरूपाभेदाद्युक्तोऽन्तर्भाव
इतिभावः । पूर्ववदेषां चतुर्णामप्यन्तःकरणभेदानां भौतिकत्व
माह ॥

एतेपुनरिति । उक्तानां ज्ञानेन्द्रियाणामन्तःकरणा
नाञ्च भूतगतसात्त्विकांशकार्यत्वे हेतुमाह ॥

तेषां प्रकाशात्मकत्वादिति । तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्
प्रकाशकमनामयमिति स्मृतेः । सत्त्वकार्यभूतः प्रकाशः इन्द्रि
यान्तःकरणेषूपलभ्यमान स्तेषां सत्त्वकार्यतां गमयतीत्यर्थः ।
निरूप्यमाणे लिङ्गशरीरे उक्तैरवयवैः सिद्धमवान्तरभेदं कथ
यति ॥

इयंबुद्धिरिति । बुद्धिग्रहणेनार्थान्मनोव्यावृत्तिरभिप्रेता
तदुपहितचैतन्यस्य च व्यपदेशभेदमाह ॥

अयमिति । अयं विज्ञानमयकोशावच्छिन्नश्चिदात्मा
जीवइत्युच्यते इत्यन्वयः । तस्य प्रज्ञात्मनोविशेषमाह ॥

व्यावहारिकइति । व्यवहारमेव विशेषणान्तरेण
व्यनक्ति ॥

इहलोकेति । तत्र हेतुमाह ॥

कर्तृत्वेति । तथाच श्रुतिः । विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि
तनुते पिचेति । कर्तृत्वादिकं चैतन्यात्मनोन वास्तवं किन्वाभिमा
निकमित्यभिमानित्वेनेत्युक्तं । तथाच श्रुतिः । सममानः सनुभौ

लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीवेत्याद्याः । इवशब्देन
व्यवहारस्याभासतां दर्शयति तथा न्यायौ च कर्त्ताशास्त्रार्थव
त्त्वात् । यथाच तत्तोभयथेति च कर्तृत्वाकर्तृत्वयोर्व्यावहारि
कपारमार्थिकत्वे व्यवस्थापयतः । पूर्ववन्मनःसम्बद्धमवान्तर
भेदमाह ॥

मनस्त्विति । कर्मसाधनानीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि ।
वचनादानगमनविसर्गानन्दसाधनेन्द्रियत्वं यथाक्रमं वागा
दीनां प्रत्येकं लक्षणं । एतेषामपि पूर्ववद्भौतिकत्वमाह ॥

एतानि पुनरिति । ननु कथमिन्द्रियाणां भौतिकत्वं
निर्दिश्यते यतएषां भूतयोनेः परमकारणादेवोत्पत्तिः श्रूयते
एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि चेति सत्यं श्रूयते
तत्रार्थक्रममेवाश्रित्य भूतभावमापन्नात्तस्माद्भूतयोनेरिन्द्रि
योत्पत्तिराश्रिता । तथाच न्यायः अन्तरा विज्ञानमनसी
क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषादिति । नचैतेषां भौतिकत्वे
प्रमाणाभावः । अन्नमयं हि सौम्यमनःप्राणमयाः प्राणा
स्तेजोमयोवागिति श्रौतलिङ्गस्य प्रमाणत्वात् । नच वागादि
ष्विन्द्रियत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं प्रज्ञया वाचं समारुह्य
वाचाहिं सर्वाणि नामान्याप्नोतीति कौषीतक्यादा चक्षुरा
दिभिः सह वाचःसमभिव्याहृतत्वात् आथर्वणेचक्षुश्च द्रष्टव्य

मित्यादिना सविषयानोन्द्रियान्यनुपक्रम्य हस्तावादातव्यं चोप
 स्थानानन्दयितव्यञ्च पांयुश्च विसर्जयितव्यञ्च पादौ च गन्तव्य
 चेति हस्तादीनामपि सविषयाणां समभिव्याहृतत्वात् ।
 एतानि चेन्द्रियाण्येकादशैव भवन्ति न न्यूनानि नाधिका
 नि । दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादश इति श्रुत्यन्तरबोधेन
 सिद्धान्तितत्वात् अत्रात्मशब्दो मनोविषयः प्राणशब्द इतरे
 न्द्रियविषय इति भेदः । अतोन्द्रियत्वं सूक्ष्मत्वं इन्द्रियाग्राह्यत्व
 मिति यावत् । अणुत्वञ्चैषां परिक्षिन्नत्वे सति सूक्ष्मत्वलक्षणम
 भ्युपगन्तव्यं न तु परमाणुलक्षणत्वं तथा सति सर्वशरीरव्यापि
 कार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् अपरिक्षिन्नत्वे चोत्क्रान्तिगत्यागति
 श्रुतिव्याकोपप्रसङ्गः । स्थूलत्वे चोत्क्रान्तिसमये विलान्निर्गच्छन्त
 इव सर्पाः । शरीरकिद्रेभ्यो निष्क्रममाणानीन्द्रियाणि प्रत्यक्षेण
 पलभ्येरन् न चोपलभ्यन्ते तस्मादुक्तप्रकारेणाणूनीन्द्रियाणि ।
 नन्वग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्यादिश्रुतेरग्न्यादिदेवताना
 मेव मुखादिस्थानेषु वागादीन्द्रियात्मना प्रवेशश्रवणात् कथ
 मेषां भौतिकत्वमुच्यते इति चेन्नैष दोषः देवतानामप्याधिदै
 विकप्राणात्मनां भौतिकदेहविशिष्टचेतनानामेवैश्वर्ययोगा
 अध्यात्मवागादिरूपेण मुखादिष्ववस्थानस्येष्टत्वात् तथाच
 भौतिकान्यपीन्द्रियाणि देवताशरीराणि चेति न विरुध्यन्ते ।
 यदा इन्द्रियाण्युक्तलक्षणानि भौतिकान्येव देवतानां पुनस्तद

धिष्ठातृत्वेन तच्छरीरतया तत्र प्रवेश एवाग्निर्वाग्भूत्वेत्यादा
 वान्मायतइति । तथाच न्यायोज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदामन
 नादिति । लिङ्गञ्च स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदय
 मेवानुक्रामतीति तेजोमात्राणामिन्द्रियाणामुत्क्रान्तिसमये
 हृदय प्रवेशमुत्क्रा स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्तते
 तथाच रूपज्ञोभवतीत्यादित्यपुरुषस्य चक्षुषोपक्रमणं दर्श
 यति ये पुनर्मुख्यप्राणस्य वृत्तिभेदावागादयइति वदन्ति तेष्य
 नयैव नीत्या निराकरणीयाः । ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेत्युप
 क्रम्यासुरपाप्पविद्धत्वेन वागादीननुद्गातृनिर्धार्य्य समाप्य च
 वागादिप्रकरणमथाहममासन्नं प्राणमूचुरिति पृथगेव मुख्य
 प्राणस्य निर्देशात् । तथा सुषुप्तावपि वागादीनामुपसंहारो
 मुख्यप्राणस्य सवृत्तिकस्यास्तिजागरणमिति वैषम्यलिङ्गाच्च
 प्राणादिन्द्रियाणां भेदः एवमादिन्यायकलापोद्वितीयेऽध्याये
 चतुर्थपादे विस्तृतः इह पुनर्वेदान्तसारत्वात् ग्रन्थस्य वेदान्त
 विहितान्यायलेशतादर्शिता इति तस्माद्युक्तमिन्द्रियाणां भौति
 कत्वादीति स्थितं । इदानीं वायुपञ्चकं विभजते ॥

वायवइति । प्राग्गमनमग्रतोनिःसरणं यद्यपि प्राणो
 हृदयइति श्रुतेः हृदि प्राणइत्यभिधानाच्च हृदयस्थानं प्राण
 स्तथापि नासाग्रे प्रत्यक्षमुपलभ्यमानत्वान्नासाग्रस्थानवर्त्तीत्युक्तं

अधोनाभेरधस्तात् गमनवान् मलाद्यानयनव्यापारेण पायु
गुदं तत्स्थानवर्त्तीत्यर्थः । आदिशब्दादुपस्थग्रहः तत्रापि
मूत्ररेतोविसर्गस्यापानकर्मत्वात् । विष्वक्परितः सर्वतो गमनं
विद्यते यस्य स तथा । प्राणापानयोर्नियमनकर्माश्रयणाम
ग्न्युत्पादनादिवीर्यवत् कर्महेतुत्वादखिलशरीरवर्त्ती व्यान
इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः अथ यः प्राणापानयोः सन्धिः सव्यान
इत्युपक्रम्य यथा अग्नेर्मन्यानमाजेः स्मरणं दृढस्य धनुषश्चाय
मनमप्पानान्नपानांतानि करोतीति यद्यपि चक्षुषोवा मूर्द्धोवा
अन्येभ्योवा शरीरदेशेभ्य इति श्रुतेरुत्क्रमणस्य चक्षुरादिद्वारे
ष्वनियमस्तथापि कण्ठसम्बद्धस्य प्रायेण नियतत्वात् कण्ठ
स्थानवर्त्ती उदानइत्युक्तं । अग्नितादेः समनयनात् समान
इत्यर्थः । मतान्तरमुत्थापयति स्वमतपरिशुद्धये ॥

केचित्त्विति । तेषां लक्षणान्याह ॥

नागइत्यादिना । उद्गिरणं कर्हिः । उन्मीलनशब्दे
निमीलनस्याप्युपलक्षणपरः पोषणं पुष्टिः अन्यत्रसिद्धं । उत्था
पितं मतं प्रत्याचेष्टे ॥

एतेषामिति । केचिच्छब्दोपनिषदविषयः । एतेषां
नागादीनां प्राणादिष्वन्तर्भावादित्ययमर्थः । उद्गिरणं हि
ऊर्ध्वमुखस्य वायोः क्रिया ऊर्ध्वमुखस्य वायुरुदानइत्युक्तं

तथाचोदानेनैवोद्गिरणस्यापि सिद्धा नागस्य तत्कत्तुरुदाने
 ऽन्तर्भावान्न ततः पृथक्त्वं । उन्मीलनस्याङ्गचेष्टान्तर्गतत्वा
 न्नस्याश्च व्याननिमित्तकत्वात् उन्मीलनकर्त्तुः कूर्मस्य व्यानेऽ
 न्तर्भावः । समानेनाशितपीतादीनां पाकेन रसादिभावमा
 पद्य सकलशरीरदेशेषु तत्प्रवेशने कृते सत्येव चुधोत्पत्तेः ।
 तत्कर्त्तुः ह्यकरस्य समानेऽन्तर्भावः । जृम्भणस्य निद्रालस्यादि
 हेतुकत्वान्निद्रालस्यादेश्च वातुलाद्यन्नोपजीवननिमित्तकत्वान्न
 स्वीकरणस्य चापानकर्मत्वादपानएव परम्परया जृम्भणहेतो
 र्देवदत्तस्यान्तर्भावः अपानाख्यस्यान्तर्मुखतया शरीरान्तः
 प्रविशतोवायोरन्नस्वीकरणे हेतुत्वमैतरेयके समान्नायते । तदा
 षानेनाजिघृक्षत्तदावयदिति । रसलोहितमांसादिक्रमेण शरी
 रेऽन्नपरिणामे सत्येव पोषणपर्यायाः पुष्टेः सम्भवाद्रसादिक
 र्त्तरि समाने धनञ्जयस्यान्तर्भावः तथाच प्राणादीनामेव यथा
 यथमुद्गारादिक्रियानिमित्ततयावस्थान्तरमापद्यमानानां ना
 गादिसंज्ञायाश्चाप्युपपत्तौ तत्त्वान्तरकल्पनं तेषां गौरवमप्रा
 माणिकमिति भावः । श्रुतौ तु पञ्चानामेव प्राणादीनां तत्र तत्र
 अवणान्तद्विरुद्धा चेयं कल्पना । प्राणादयोऽपि मुख्यसैकस्य
 प्राणस्य वृत्तिविशेषाएव न तत्त्वान्तरभूताः प्राणोपानव्यान
 उदानः समानोऽनइति बृहदारण्यके वृत्तिमतः प्राणस्य निरु
 पसर्गानशब्दवाच्यस्य पृथङ्निर्देशात् । तथाच न्यायः प्रञ्चवृत्ति

मनोवद्व्यपदेशादिति । तथाच मुख्यप्राणोपि वायोर्वाह्यस्य सूत्रा
त्मरूपस्य विकारो न शरीरमध्ये नभोवद्वृत्तिलाभमात्रेनाव
स्थितोवायुरेव । नापि वागादीनां सामान्यवृत्तिरूपा वा क्रिया ।
एतस्माज्जायते प्राणोमनःसर्वेन्द्रियाणि च खंवायुरिति श्रुतौ
वायोरिन्द्रियाणाञ्च प्राणात् पृथगेव निर्देशात् तथाच न्यायः
न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति । अणुश्चेत्यादिन्यायवशादिन्द्रि
यवत् सूक्ष्मत्वादिकमपि प्राणस्यानुसन्धेयमिति संग्रहः । प्राणा
दीनामपि पूर्ववदुपादानादिविशेषं सङ्कीर्त्तयति ॥

एतदिति । उक्तानामेव कर्मेन्द्रियाणां प्राणादिभिर्मि
लितानां पूर्ववदवान्तरविशेषमाह ॥

इदं प्राणादीति । प्राणादिपञ्चकस्य रजोऽंशकार्यत्वे
लिङ्गमाह ॥

अस्येति । उक्तं कोशत्रयमनूद्य तेषां प्रतिनियतां व्यवस्थां
दर्शयति ॥

एषुकोशेष्वित्यादिना । विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्त
र्ज्योतिःपुरुषइतिश्रुतेर्विज्ञानस्य चैतन्यं प्रत्यतिसन्निहितत्वात्
ज्ञानशक्तिमत्त्वं कामःसङ्कल्पोविचिकित्सेत्यादिश्रुतेःकामापर
पर्यायाया इच्छाया मनोवृत्तित्वावधारणादिच्छाशक्तिमत्त्वं

मनोमयकोशस्य स यथा प्रयोज्य आवरणे युक्तः एवमेवायमस्मिन् शरीरे प्राणयुक्तः कस्मिन्नहमुत्क्रान्तेऽक्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेत्यादिश्रुतेः प्राणमयकोशस्य क्रियाशक्तिमत्त्वं । योग्यत्वादित्यस्यायमर्थः । विज्ञानमयस्य तु कर्तृत्वमुपपादितं मनोमयकोशस्य कारणत्वं विवेकसाधनत्वात् आत्मेन्द्रियविषयाणां सन्निकर्षे विद्यमानेपि यदन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानभावाभावौ तन्मनोविवेकसाधनत्वात् कारणपक्षपातीति युक्तं मनोमयस्य कारणरूपत्वं । तथा च श्रुतिः । अन्यत्रमना अभुवं नादर्शं अन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति तस्मादपि पृष्ठत उपसृष्टो मनसा विजानातीति च न्यायश्च भवति नित्योपलब्धनुपलब्धिप्रसङ्गेऽन्यतरनियमो वान्यथेति । तथातौ मिथुनं समेतां ततः प्राणोऽजायतेति श्रुतेः । प्राणस्य वाङ्मनसयोर्मिथुनीभूतयोरुत्पत्तिश्रवणात् प्राणमयस्य कार्यरूपत्वं युक्तमिति । एवं सूक्ष्मशरीरस्यावयवान् सविशेषानिरूप्यावयविनं निर्देशयति ॥

एतत् कोशेति । लिङ्गं मनोयत्र निषक्तं । अनन्तं वैमनो अनन्ता विश्वे देवा इत्यादिश्रुतिषु लिङ्गशरीरस्याप्येकत्ववज्जलश्रवणात्तदेकत्वानेकत्वयोरप्यज्ञानादेव व्यवस्थेत्यभिप्रेत्याह ॥

अखिलसूक्ष्मेति । अनयोर्व्यष्टिसमञ्चोरेकत्वं स्पष्टमेव
पद्यते वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरिति वृहदारण्यके समष्टि
लिङ्गशरीराभिमानिनश्चैतन्यस्य व्यवहारसिद्धान् व्यपदेशवि
शेषानाह ॥

एतत् समष्टीति । व्यपदेशत्रये निमित्तमाह ॥

सर्वान्वित्यादिना । सर्वत्रानुस्यूतत्वात् सूत्रात्माज्ञान
शक्तिमदन्तःकरणोपहितत्वाद्विरण्यगर्भः क्रियाशक्तिमदधिदै
वतप्राणरूपत्वात् प्राणः । तादृगध्यात्मप्राणरूपत्वाद्वा । यदा
ज्ञानक्रियाशक्तिमत् समष्टिप्राणेन्द्रियसमुदायात्मकं समष्टि
लिङ्गशरीरं तदुपहितत्वात् ज्ञानशक्तिप्राधान्येन हिरण्यगर्भः
क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राणइति च व्यपदेशइति योजना । तथा
च श्रुतिवचनानि वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना गौतम तत्सूत्रे
णेति हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं
मिति कतमएकोदेवइति प्राणइतिचैवमादीनि प्राणइति
चोच्यते इति च शब्दात् कः प्रजापतिर्ब्रह्मेत्यादि व्यपदेशान्त
राणि समुचीयन्ते । एवमुपहितव्यपदेशभेदानुक्तोपाधेरपि
तानाह ॥

अस्यैषेत्यादिना । स्थूलप्रपञ्चोविराट् विज्ञानमया
दिकोऽत्रयं लिङ्गशरीरं सूक्ष्मशरीरमिति सम्बन्धः मध्यप्रदी

पन्यायेनोत्तरत्रापि जाग्रदासनेत्यत्र कोशत्रयपदं सम्बध्यते
 वासनामयत्वञ्चास्य श्रुतिराह तस्य द्वैतस्य पुरुषस्य रूपं
 यथा महारजनं वा सो यथा पाण्डवा विकमित्यादिना सकृद्विधूत
 मित्यन्तेन । स्वप्नत्वं चास्य अव्याकृतविराजोऽसन्ध्यस्थानत्वादुप
 पन्नं सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमिति श्रुतेरविशेषात् । यतो वास
 ना मयोऽतएवेति योजना । अस्य लोकस्य सर्वावयवतो मात्रा
 मुपादाय स्वयं हि प्रकृत्येत्याद्या स्वप्नेन शरीरमभिप्रकृत्येत्या
 द्या च श्रुतिः स्थूलशरीरस्य स्वप्ने लयं दर्शयन्ती समष्टिर्महाप्रप
 ञ्चस्यायिसन्धौ तं सूचयति । एवं समष्टिलिङ्गतदुपहितचैतन्य
 योऽर्थपदेशानुक्ता व्यष्टिलिङ्गतदुपहितचैतन्ययोरपि तानाह ॥

एतदिति । तैजसव्यपदेशत्वे हेतुमाह ॥

तेजोमयेति । तेजोमयत्वं स्वयं निर्माय स्वेन भासेति
 श्रुतौ भाःशब्देन अन्तःकरणस्य वासनात्मनो व्याख्यातत्वात्
 अस्यापीति स्पष्टार्थः यो वै प्राणः स वायुरिति श्रुतेः समष्टिव्यष्टि
 लिङ्गयोस्तदवस्थयोरपि सन्ध्ययोरभेदं सिद्धवत्कृत्य तत्र तैज
 ससूत्रयोर्भागविशेषं निर्दिशति ॥

एताविति । तदानीं स्वप्नावस्थायां निद्रादिदोषदूषि
 तस्यादृष्टादिसमुद्बोधितसंस्कारविशेषसचिवस्यान्तःकरणस्य
 याः संस्कारानुरूपाः वृत्तयः तादृगन्तःकरणसंसृष्टचैतन्यस्या

विद्याशक्तिविजृम्भितविषयाकारास्ताभिः सूक्ष्मविषयान् जाग्रदा
सनामयानीषदस्फुटाननुभवतद्व्यर्थः नच स्वप्नः स्मृतिरपरो
क्षावभासित्वात् । नापि प्रत्यक्षं प्रमाणासंप्रयोगाद्यभावात् नच
सुषुप्तिः स्पष्टं विषयानुभवात् नापि जागरितं तदुचितं देश
कालनिमित्तानामसम्भवात् । तथाहि यथा केशः सहस्रधा
भिन्नइत्यादिना केशसहस्रांशैर्नाडीरूपमीय एताभिर्व्याप्त
दास्रवतीति स्वप्नाय तादृशनाडीप्रवेशं दर्शयति श्रुतिः तथाच
अतिसूक्ष्मासु नाडीषु स्वप्नं पश्यतो न नदीसमुद्रवनगिरिनिवेशो
चितोदेशोऽस्ति येन तत्र स्थितानद्यादीन् पश्येत् । ननु वह्निःकु
लायादमृतश्चरित्वेति श्रुतेर्वह्निरेव स्वप्नान् पश्यतीति चेत्
न तत्र वह्निःशब्देन स्थूलशरीरोपरागानुभवमात्रस्य विवक्षित
त्वात् अन्यथा तस्मिन्नेव शरीरे नियमेन पुनर्जागरणानुप
पत्तेः । तथाच श्रुत्यन्तरं कुरुष्वहमद्यश्चानोनिद्राभिप्लुतः
स्वप्ने पाञ्चालानधिगतश्चास्मिन् प्रतिबुद्धश्चेति स्वप्नप्रदेशान्त
रात् पुनरागमनसहितस्यापि स्वप्नदेशस्थशरीरे जागरणं
दर्शयति अतो न तत्र जाग्रदुचितोदेशः नापि कालः समु
चितः सम्भवति मुहूर्त्तमात्रेऽपि समवसरशतानामनुभवात् ना
प्युचितं निमित्तं तत्र सम्भवति तच्चदारुमृदाद्यभावेऽप्यकस्मा
देवप्रासादादेर्निष्पत्तिदर्शनात् जाग्रदवस्थासम्पन्नानां वस्तूनां
स्वप्नेऽभावं दर्शयित्वा नूतनानां वासनात्मकानां निर्माणं दर्श

यतिन तत्र रथान रथायोगान पन्थानोभवन्त्यथ रथान् रथ
योगान् पथः सृजत इत्यादिना तस्मान्मायामय एव स्वप्न इति
द्रष्टव्यं तथा च न्यायः । मायामात्रन्तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूप
त्वादिति । उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह ॥

प्रविविक्तभुगिति । आदिशब्दादेष प्रविविक्ताहारतर
इव भवतीत्यादिश्रुत्यन्तरग्रहः । अत्रापीति स्पष्टार्थः सूक्ष्म
शरीरप्रपञ्चमुपसंहरति ॥

एवमिति । पूर्वत्र प्रतिज्ञातानि स्थूलभूतानि प्रपञ्च
यति ॥

स्थूलेति । पूर्वोक्तानामेव भूतानां परस्परं व्यवहर्तृप्राणि
निकायव्यवहारनिर्व्वाहकतदीयधर्माधर्मापेक्षपरमेश्वरसान्नि
ध्यादिनिमित्तापेक्षया विभागेन मिलितानां स्थूलतापत्तिः
पञ्चीकरणमित्याह ॥

पञ्चीकरणत्विति । ननु कथमित्यं विभागेन पञ्ची
करणं निरूप्यते तत्र प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याह ॥

अस्येति । सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्त्रिसौ देवता अनेन
जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं

त्रिवृतमेकैकां करवाणीति इच्छित्वा सा सदाख्यापरमात्मादेव
 ता सृष्टानां तिसृणां देवतानां तेजोवन्नात्मिकानां मध्ये एकैकां
 देवतां त्रिवृतं त्रिरूपां त्रिरूपामकरोत् कृतवतीति त्रिवृत्कर
 णश्रुतिः सा पञ्चीकरणमप्युपलक्षयति आक्षिपतीत्यर्थः त्रिवृ
 त्करणं नाम तेजोवन्नानां त्रयाणां मध्ये एकैकं द्विधा समं
 विभज्य पुनरेकैकभागस्य द्विधा विभागं कृत्वा स्वस्वद्वितीयं
 स्थूलभागं परित्यज्यान्यदीयस्थूलभागयोरैकैकस्य भागस्य
 संयोजनं । अत्र केचित्प्रगल्भान्ते संप्रदायाध्वना पञ्चीकरणं यद्य
 पि स्थितं तथापि युक्तिबद्धत्वादाचस्यतिमतं शुभमित्यादिना
 तत्र युक्तिश्चेत्यमाचक्षते । गगणपवनयोः किल पृथिव्याद्यात्म
 कत्वे रूपवत्त्वमहत्त्वाभ्यां चाक्षुषत्वं तयोः प्रसज्येतेति तत्र त्रिवृत्क
 रणपक्षेऽपि तेजसः पृथिव्याद्यात्मत्वे कठिनत्वद्रवत्वाभ्यां विशिष्ट
 तयोपलम्भप्रसङ्ग इति दोषसाम्ये शङ्किते । अर्द्धभूयस्त्वान्न
 दोष इति परिहारस्य पञ्चीकरणपक्षेऽपि समानत्वेन दूषणो
 द्धारस्य व्यवहारमार्गप्राप्तपञ्चीकृतिर्मुधा पञ्चीकरणस्य कुत्रा
 प्यश्रवणादिति । तत्रेदं वक्तव्यं किं पञ्चीकरणस्य व्यवहारमार्ग
 सिद्धत्वादप्रामाण्यं किम्वाऽश्रुतत्वादाहोश्चित्त्रिवृत्करणश्रुति
 विरोधादेति । आद्ये अष्टकाकरणादीनां शिष्टव्यवहाराणाम
 प्रामाणिकत्वापत्तिः । द्वितीयेऽपि किं साक्षात्श्रवणाभावो हेतु
 रत श्रुतार्थापत्त्यभावोऽपि नाद्यः साक्षादश्रुतस्य प्रत्याख्यानं

परमापूर्वादीनामपि प्रत्याख्यानप्रसङ्गात्। न द्वितीयः श्रुतार्था
 यत्तेर्विद्यमानत्वात् तथाहि क्वान्दोग्ये । तेजःप्रभृतीनां त्रयाणां
 सृष्टिश्रुतौ तावत् श्रुत्यन्तरप्रसिद्धाकाशवायुसृष्टेरप्युपसंहर
 णीयत्वं विद्यदधिकरणे तेजोधिकरणे च निर्द्धारितं एकविज्ञा
 नेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाहान्यादिभिर्हेतुभिः तथा च श्रुत्यन्तरै
 कवाक्यतया पञ्चानां भूतानां सृष्टिं प्रक्रम्य तेषां सूक्ष्मतया
 अव्यवहार्याणां व्यवहारसिद्धये त्रिवृत्करणं ब्रुवन्तीति श्रुतिः
 पञ्चीकरणाभिप्राया चेन्न स्यात्तदा वाय्वाकाशयोः सूक्ष्मतानिवृ
 त्तेरव्यवहार्यतापत्तौ सृष्टानां भूतानां व्यवहाराय त्रिवृत्कर
 णोपदेशानुपपत्तिः केन वार्यते । न च वाय्वाकाशयोर्व्यवहार
 एव नास्तीति वाच्यं महान्वायुर्महन्नभदति व्यवहारस्य सर्व
 जनीनत्वात् । ननु श्रुत्युक्तमित्येव त्रिवृत्करणं स्वीक्रियते न
 व्यवहारायेति चेन्न । त्रिवृत्करणवाक्ये स्वसम्बन्धिनः फलस्या
 भावात् फलवदात्मैक्यज्ञानार्थवादत्वे यथासृष्टिन्यायं त्रिवृ
 त्करणं युक्तं अर्द्धजरतीयस्यान्याय्यत्वात् ननु शाखान्तरे
 भूतद्वयसृष्टेः श्रुतत्वात् तत्परित्यागानुपपत्तेः क्वान्दोग्यतै
 त्तिरीयादिश्रुत्योर्विरोधपरिहारोपसंहारः क्रियते न तथा
 पञ्चीकरणं क श्रुतमस्ति येन तन्नयायोऽनुसरणीयः स्यादिति
 चेत् । सत्यं तथापि न्यायानुसरणं युक्तं यथा त्रिसर्गश्रुतौ
 सृष्टानां भूतानां स्फुटतरव्यवहारनामरूपव्याकरणोपायतया

त्रिवृत्करणं श्रुतं तद्वत् भूतपञ्चकसर्गश्रुतावपि तथा नामरूप
व्याकरणाद्योपायः कश्चिदीश्वरस्येक्षितुर्युक्तः सचोपायविशेष
स्तस्यैवेश्वरस्य भूतयोनेः शाखान्तरे त्रिवृत्करणरूपः श्रुतः
तत्परित्यागेनान्यस्य कल्पनायां प्रमाणाभावात्तस्यैव भूतपञ्च
कसर्गश्रुतावपि उपसंहारेप्राप्ते तस्य पञ्चीकरणार्थत्वमन्तरेण
पञ्चानां भूतानां स्फुटतरव्यवहारोपायतानुपपत्तेर्युक्तं त्रिवृ
त्करणवाक्यस्य पञ्चीकरणोपलक्षणत्वमिति । एतेन चरमः पक्षः
प्रतिक्षिप्तः त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणार्थनिरूपणेकृते तेन
पञ्चीकरणस्य विरोधासम्भवात् । श्रुत्यभिप्रायश्चैवं वर्णितो
विद्वत्तमैराचार्यैः आकाशस्य सर्वावकाशतया सर्वाव्यति
रेकादायोश्च सर्वचेष्टाहेतुत्वेन सर्वाविनाभूतत्वात्तयोस्तेजः
प्रभृतिष्वन्तर्भावं सिद्धवत्कृत्य त्रिवृत्करणं प्रयोगसौकर्यार्थं
श्रुतिर्वर्णयाम्बभूवेति तस्मादस्ति । पञ्चीकरणं प्रामाणिकमित्य
लमतिनिर्व्वन्धेन । ननु पृथिव्यादीनां भूतानां चेत्सर्व्वभूता
त्मकत्वं तथासति व्यवहारसांकर्य्यप्रसङ्गद्वयाशङ्क्याह पञ्चा
नामिति वैशेष्याद्विशेषभावात् । भागाधिक्यात्तद्वादो नभः
पवनस्तेजोजलं पृथिवीत्यादि व्यपदेशोभवतीति द्वितीया
ध्यायसमाप्त्यधिकरणे न्यायेननिर्णयः कृतस्तेन न्यायेनाकाशा
दौ व्यवहारासाङ्कर्य्यं सिध्यतीत्यभिप्रायः । इदानीं भूतानां
पञ्चीकृतत्वे लिङ्गश्चाह ॥

तदानीमिति । तदानीं पञ्चीकरणानन्तरं आकाशे
 शब्दोऽभिव्यज्यते स्फुटतयेति सर्वत्र योजनीयं । एतदुक्तं भवति
 आकाशादीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वेन स्वस्व
 कार्यापेक्षया व्यापकत्वात् कार्याशसम्बलितत्वेपि न कार्यगत
 गुणाश्रयतयाप्यभिव्यक्तिः किन्तु स्वस्वगुणाश्रयतयैव तथा
 कार्याणां स्वकारणापेक्षया अल्पत्वात्तेषां कारणभागसंमिश्रि
 तानां कारणगुणाश्रयतयापि भवत्यभिव्यक्तिरिति तथाच
 लोकेनुभवः प्रचण्डशब्दोवायुः प्रजल्पति ज्वाला नदीं संशु
 व्यति । स्फुट्यमानः पाषाणः क्रोशतीत्यादिः स्पर्शादीनां तेजः
 प्रभृतिषु सत्त्वादोविवादएव । न चैवमनुभवोभ्रान्तिः व्यवहार
 दशायां बाधादर्शनात् । तथाच प्रतिनियताश्रया अपि शब्दा
 दयोगुणाः । यथायथं भूतान्तरेष्वप्युपलभ्यमाना भूतानां
 पञ्चीकृतत्वं गमयन्तीति । एवंभूतारोपं प्रपञ्च्य भौतिकारोप
 माह ॥

एभ्य इति । भूरादयः प्राणिनां कर्मज्ञान फलभोगस्था
 नविशेषा यथापाठक्रममुपर्युपरिवर्त्तमानाः सप्त । अधोऽधः
 पाठक्रमेण वर्त्तमाना अतलादयः सप्तेत्येवं चतुर्दशलोकाः
 एतएव स्वावरणभूता लोकालोकपर्वततद्वाह्यपृथिवी तद्वा
 ह्यसप्तसमुद्रैः सहिता ब्रह्माण्डमित्युच्यते । अस्यच परिमाणं
 श्रुता संकीर्तितं द्वात्रिंशतं वै देवरथाहान्ययं लोकस्तं समन्तं

पृथिवीद्विस्तावत्पर्येति । तां पृथिवीं द्विस्तावत् समुद्रः पर्येतीति ।
शरीराणां चातुर्विध्यं स्पष्टयति ॥

शरीराणीति । यथोद्देशक्रमं शरीराणि लक्षयति ॥

जरायुजादीनीत्यादिना । ननु वैशेषिकाः प्रत्यक्षा
प्रत्यक्षवृत्तेरप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकत्वं न विद्यत इति वदन्तोऽ
प्रत्यक्षाभ्यां वाय्वाकाशाभ्यां सह पृथिव्यादिभिरारम्भमानानां
शरीराणां अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् न पाञ्चभौतिकं शरीरमित्या
हुः । तत्कथं पञ्चभ्योभूतेभ्यश्चतुर्विधभूतग्रामस्योत्पत्तिरुच्यते
इति चेदत्राहुः । अस्ति हि शरीरे सर्वेषामपि भूतानां कार्यसं
प्रतिपत्तिः अवकाशव्यूहनपचनक्लेदनकाठिन्यानां सर्वजनानु
भवसिद्धत्वात् अतस्तत्कारणतया पञ्चापि भूतान्येकस्मिन् देहे
सन्तीति स्थिते यदि तेषां भूतानां देहावयवत्वाभावो वृत्ति
लाभमात्रतैव स्यात् तदा तदपगमानपगमाभ्यां देहस्यापच
योपचयौ न स्यातां । दृश्येते च तयोः सत्तोरुपचयापचयौ ।
अतस्तन्तुपटयोरिवावयवावयवित्वमेव पञ्चभूतदेहयोर्युक्तं ।
पार्थिवे कार्येऽपार्थिवानां वृत्तिलाभमात्रत्वे तु तदुपगमाप
गमाभ्यां तस्योपचयापचयायोगात् । नहि वस्त्रस्थानारम्भक
सलिलद्रव्याद्रीकृतस्य तदवस्थायामुपचयस्तदपगमेवापचयो
ऽस्ति तदायामविस्तारयोस्तदवस्थात्वदर्शनात् तथा जल
मृदोरपि पावकपवनोपगमापगमाभ्यां परिमाणान्यथात्वं

नदृश्यते तथाच यदि भस्मादाविव पार्थिवे देहे मूता
 न्तरस्य वृत्तिमात्रतास्यात्तर्हि भस्मादिदेहयोरविशेषेण व्यूह
 नादीणां सत्त्वमसत्त्वत्वातुल्यवत्प्रसङ्गेत अदृष्टवदात्मनःसंयो
 गतज्जन्यप्रयत्नादिकारणान्तरस्याप्युभयत्र समानस्यापाद
 यितुं शक्यत्वात् नच प्रत्यक्षवृत्तेः शरीरस्याप्रत्यक्षत्वं शङ्क
 णीयं । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षावयववृत्तीनामवयविनामप्रत्यक्षत्वप्रस
 ङ्गात् नच स्पर्शशून्यत्वादेकद्रव्यत्वाच्चाकाशस्यारम्भकत्वानुप
 पत्तिरिति वाच्यं । आरम्भवादस्यानङ्गीकारात् एक
 स्यापि दुग्धावयविनोदधारम्भकत्वदर्शनात् । नच तत्र दुग्धा
 वयवैरेव दधारम्यतइति वाच्यं । तथासति दधिदुग्धयो
 र्गन्धरसादिवैषम्यं न स्यात् दुग्धस्यैव सतः परिनामोदधी
 त्यभ्युपगमे स्याद्गन्धादिवैषम्यं । स्पर्शशून्यमपि द्रव्यं यथागुणा
 रम्भकं दृष्टं तथाद्रव्यारम्भकमप्यस्तु श्रुतिरपि शरीरस्य संकी
 र्णद्रव्यारम्भतां आवयति । अन्नमशितं चेधा विधीयत इत्यादौ
 याज्ञवल्क्योप्याह पञ्चधातून् स्वयं षष्ठ्यादत्ते युगपत्प्रभु
 रिति । वस्तुतस्तु पञ्चानां भूतानां पञ्चात्मकत्वस्य दर्शित
 त्वादारम्भवादस्य निराकृतत्वाच्च नात्रोदयनाद्युक्तदोषशङ्का
 वकाशोपीति गमयितव्यं । तस्मात् सिद्धं शरीरं पाञ्चभौतिक
 मिति अत्रापीति स्पष्टार्थः । स्थूलसमष्ट्युपहितचैतन्यस्य व्यपदे
 शानाह ॥

एतत्समष्टीति । चकारात् पुरुषादिशब्दग्रह उच्यते ।
यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
सैषा विराडन्नादीति । पुरुषएवेदं इत्यादिश्रुतिभिरिति
शेषः । तत्र हेतुनाह ॥

सर्व्वनरेति । सर्व्वशब्दोविश्वपदपर्यायः । विश्वनराभि
मानित्वाद्वैश्वानरः विविधराजमानत्वाद्विराट् चकारात् पूर्ण
त्वात् पुरुषइतिच द्रष्टव्यं । उपहितस्य व्यपदेशानुक्ता उपाधे
रपि तानाह ॥

अस्यैषेति । अन्नं वै विराडिति श्रुतेरन्नविकारत्वं स्थूलभो
गोऽतिसिद्धोभोगः । एवं समष्टिस्थूलतदुपहितचैतन्ययोर्व्यप
देशमिमं दर्शयित्वा व्यष्टिस्थूलतदुपहितयोरपि तमाह ॥

एतद्व्यष्टीति । व्यष्टिस्थूलशरीरोपहितस्य विश्वशब्दवा
च्यत्वे हेतुमाह ॥

सूक्ष्मेति । सूक्ष्मशरीरं कारणशरीरं तदपरित्यज्य
स्थूलशरीरादौ तदपेक्षया स्थूलशरीरं लिङ्गशरीरं तदादि
र्यस्य परमस्थूलशरीरस्येति तद्गुणसन्निज्ञानोवज्जब्रीहिः तस्मिन्
प्रवेष्टृत्वात् तथाहि जीवस्य त्रयउपाधयः सुषुप्त्यादौ बुद्ध्यादि
संस्कारोपरञ्जितमज्ञानमात्रमुपाधिः । स्वप्ने जाग्रदासनामयं
लिङ्गशरीरं उपाधिः जाग्रदवस्थायान्तु सूक्ष्मशरीरसंसृष्टस्थूल

शरीरमुपाधिः । तथाच पूर्वोपाधिविशिष्टस्यैवोत्तरोपाधि
प्रवेशात् सर्वशरीरप्रवेष्टृत्वेन स्थूलभोगायतनाभिमानिनो
विश्वइति संज्ञेति यदा सूक्ष्मशरीरं लिङ्गशरीरं तदपरित्यज्य
स्थूलशरीरं विराट्ब्रह्मिस्तदादिर्यासां चक्षुरादिवृत्तीनां तत्त
द्विषयाकाराणां तत्प्रवेष्टृत्वादिति हेतुयोजना । स्थूलशरीर
मपरित्यज्येति कचित्पाठे स्थूलशरीरे वर्तमानस्यैव सूक्ष्म
शरीरकारणशरीरयोरप्यनुगतत्वादिति हेत्वर्थोऽनुसन्धेयः ।
सर्वथा विश्वशरीरवर्त्तित्वाद्विश्वइत्युक्तं भवतीति भावः ॥

अस्यापीति । पूर्ववत् ॥

एषेति । व्यष्टिरुच्यते । पूर्ववद्विश्ववैश्वानरयोरपि जाग्र
त्स्थित्यवस्थापन्नं भोगविशेषं सप्रकारं प्रपञ्चयति ॥

तदानीमित्यादिना । दिगादिपञ्चदेवतानियन्त्रितेन
श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकेन यथापाठक्रमं शब्दादिगन्धान्स्थूल
विषयानऽनुभवतइति प्रत्येकं योजनीयं अग्न्यादिदेवतापञ्चक
नियन्त्रितवागादिपञ्चकेन वचनाद्यानन्दान्तान् । तथा चन्द्रा
दिदेवताचतुष्टयनियन्त्रितेन मनआदिचतुस्केण संकल्पादि
चैत्तान्ताश्चतुरः ॥

सर्वानेतानिति । यथायथं यथाक्रमानुरोधेन सर्वा
नेतान् स्थूलभोगान् विषयाननुभवतइत्यर्थः । अत्रापि प्रमाण
माह ॥

जागरितेति । आदिशब्दात्स्थूलभुवैश्वानरइति वाक्य
 शेषग्रहः । इदमत्र बोद्धव्यं जाग्रदवस्थायां हि प्रमादप्रमाण
 प्रमेयव्यवहाराभवन्ति । तत्र प्रमाणैर्योऽर्थं प्रमिणोति स
 प्रमाता येन प्रमिणोति तत् प्रमाणं यत्प्रमीयते तत्प्रमेयमिति
 सर्व्वं तन्त्र सिद्धान्तः । तत्र यः प्रमाता जीवश्चेतनः स विषयं
 प्रमिन्वन् कया प्रत्यासत्या प्रमिणोतीति विचारणीयं । आत्म
 मनइन्द्रियविषयानां क्रमेण संयोगपरम्परयेति चेन्न । विषय
 युक्ततत्संयुक्ततत्संयुक्तेष्वपि संयोगपरम्परयायुगपत्सर्व्वावभास
 प्रसङ्गात् यावदिन्द्रियसम्बन्धस्तावदेव भासेतेति नातिप्रसङ्ग
 इति चेन्न इन्द्रियसन्निकर्षस्य इयत्तानवधारणात् इन्द्रिय
 सन्निकर्षानन्तरं योऽर्थः स्फुरति तावन्मात्रं सन्निकृष्यतइति
 चेन्न इन्द्रियसन्निकर्षस्येयत्तावधारणात् स्फुरणस्य विषय
 नियमः तस्मिन् सतीन्द्रियसन्निकर्षेयत्तावधारणमिति पर
 म्पराश्रयात् । किञ्चोक्तसन्निकर्षस्य ज्ञानोत्पत्तिमात्रे कृत्तत्वात्त
 दनन्तरं तस्यावस्थाने कल्पकाभावादज्ञानस्य विषयेन सम्बन्धः
 स्यात्तथाच मयेदं विदितमिति आत्मनि सम्बन्धानुसन्धाना
 भावप्रसङ्गः । नचाश्रयद्वारा सम्बन्धइतिवाच्यं ज्ञानस्य सर्व्व
 गतात्माश्रयत्वे युगपत्सर्व्वविषयसम्बन्धात् सर्व्वावभासप्रसङ्गः ।
 देहावकिन्नात्मप्रदेशाश्रितत्वे देहस्य बाह्यविषयासम्बन्धान्न
 बाह्यं किञ्चिदपि भायात् । ननु सम्बन्धाभावेपि ज्ञानज्ञेय

योरुद्दिष्टे विषये ज्ञानमतिशयं जनयतीति नाव्यवस्थेति चेन्न ।
 अनुद्दिष्टेष्वपि दुर्गन्धादिषु ज्ञानकृतातिशयदर्शनात् अदृष्ट
 वशात् किञ्चिदेव भासतइति चेन्न तस्य दृष्टसामग्रीसम्पाद
 कत्वेनान्यथासिद्धत्वादगतिकत्वाच्च तस्मान्न किञ्चिदेतदतो
 वक्तव्या जीवस्य विषयग्रहणव्यवहारेव्यवस्थेति तदुच्यते न ताव
 दस्मिन्मतेऽनुपपत्तिरस्ति यतो जीवस्य सर्वगतत्वासर्वगतत्व
 पक्षयोरप्यन्तःकरणकृता व्यवस्था सम्भवति तथाहि अपरि
 छिन्नपक्षे तावदन्तःकरणमेव मनोबुद्ध्यादिशब्दवाच्यं प्रमातृ
 त्वादिव्यवहारापादकं यतोऽविद्यावृततया सर्वत्राप्रकाश
 मानमप्यात्मचैतन्यमन्तःकरणसंसृष्टं सदवभाषते दर्पणद्रव्य
 संसृष्टरविरश्चिवत् । तदान्तःकरणमदृष्टादिसहायं विषय
 संवेदनवेलायां तडागकुल्याचेत्रगतोदकप्रवाहवत् देहतदाह्य
 देशतद्विषयानभिव्याप्यावतिष्ठते । तत्र च तिसृष्ववस्थासु आत्म
 चैतन्यं तदात्मनैवाभिव्यज्यते । तत्र देहमध्यान्तःकरणभागा
 वच्छिन्नं चैतन्यं प्रमातृसंज्ञां लभते । देहविषययोर्मध्ये दीर्घ
 प्रभाकारेनेन्द्रियद्वारानिर्गतान्तःकरणभागावच्छिन्नं प्रमाण
 संज्ञां विषयमभिव्याप्य विषयाकारतयावस्थितान्तःकरणभा
 गावच्छिन्नं प्रमेयसंज्ञामिति प्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवस्थोपपत्तिः
 एवमभ्युपगमे येन विषयेणसहेन्द्रियस्य सन्निकर्षोदूरेवान्तिके
 वावतिष्ठमानेन तत्रैव तदाकारमेवान्तःकरणं परिणमते

नान्यत्र नान्याकारमिति चोपलभ्यते तदनुरक्तचैतन्यात्मन
 शैकत्वान्नयेदं विदितमिति सम्बन्धानुभवस्योपपद्यते नान्यथा
 परिच्छिन्नात्मपक्षेऽपि जीवलोपाध्यन्तःकरणस्य पूर्वोक्तप्रकारे
 णावस्थाभेदसम्भवे उपाध्यनुगामित्वादुपस्थितस्य सोपाध्यन्तः
 करणं यद्यदात्मनावतिष्ठते तत्तदात्मना प्रत्यगात्मचैतन्यम
 प्यवभासमानं ग्राह्यग्रहणग्राहकभेदव्यवस्थामनुभवति । अग्नि
 रिवायःपिण्डादिसमारूढइत्यनवद्यं । नचेयं कल्पना तार्किक
 कल्पनावत्पुरुषबुद्ध्युत्प्रेक्षामूला किन्तु श्रुतिमूला तथाच श्रुतयः
 समानःसन् उभौलोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव
 सुधीः स्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामति । नवद्वारे पुरेदेही हंसो
 लेलायते वह्निः । आसीनोदूरं व्रजति मनोमयोविज्ञानमय
 इत्याद्याः । उक्तञ्च भगवत्पादैः सर्वश्रुत्यर्थसंग्रहे दक्षिणा
 मूर्त्तिस्तोत्रे नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं
 ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारावहिः स्यन्दते । जाना
 मीति तमेव भान्तमनुभात्येतत् समस्तं जगत् तस्मै श्रीगुरु
 मूर्त्तये नमददं श्रीदक्षिणामूर्त्तयइति । युक्तिरपि मनसो
 वाह्यविषयदेशगमनाभावे इन्द्रियसन्निकर्षपरम्परया देहा
 भ्यन्तरे च विषयाकारतायाः स्वीकारे वहिरेतावति दूरेऽयं
 विषयोमयोपलब्धव्यदिति प्रतिसम्बन्धानं न स्यात् अनेकायामवि
 स्तोर्णदेशतन्निष्ठरथगजाकारभावस्यान्तर्द्दयेऽनुपपत्तेः । नच

स्वप्नवदुपपद्यते इति वाच्यं स्वप्नस्य मायामयत्वस्योक्तत्वात्
 जाग्रदपि मायामयमेवेति चेत्सत्यं तथापि स्वप्नात् व्यव
 हारसिद्धये तयोः कियदप्यस्ति वैषम्यं सति प्रमातरि
 बाध्यमानत्वाबाध्यमानत्वाभिमानादिलक्षणं । नन्वखण्डब्रह्मा
 कारावृत्तिरन्तरे जायते इति चेत् वाढं सा हि देहाद्यावरण
 मुपमर्दयन्ती जायते वाह्यविषया तु नैवमिति वैषम्यं स्यात् ।
 किञ्च यदि विषयेन्द्रियसम्बन्धमात्रमन्तःकरणस्य विषयाकार
 ताहेतुस्तदा दूरवर्त्तिविषयगतपरिमाणरूपसंख्यादीनामपि
 तदाकाराकारितेऽन्तःकरणे यथावदवभासप्रसङ्गः । नच
 दूरलक्षणादोषात्तथा नावभासते इति वाच्यं तस्येन्द्रिय
 सम्बन्धमात्रे प्रतिबन्धकत्वाभावात् । ननु तवापीन्द्रियसंसृष्टा
 कारता मनस इति स्थिते कथं दूरस्थविषयेयत्ताद्याकारता
 मनसो न भवेदिति चेन्नैवं मम तु मनसो वहिरस्वातन्त्र्याद्यावद्भि
 रवयवैरवयविभिर्वा चक्षुःसन्निकर्षेण तावन्मात्राकारमेव मनः
 परिणमत इति श्लिष्यते तव तु पदार्थसन्निकर्षे इन्द्रिये सति
 तद्गतभूयस्त्वाल्लवट्टलविशेषानादरेऽप्यन्तस्तदाकारवृ
 त्त्युदयोपपत्तेर्विषयेयत्तादेः स्फुरणं प्रसज्येतेति वैषम्यं स्यात्
 तस्मादस्ति प्रत्यक्षव्यवहारे वाह्यमनोवृत्तिर्विषयाकारेति
 स्थितं । परोक्षव्यवहारे तु विशिष्टशब्दलिङ्गादिवलनिबन्धना
 तदर्थकाराधीरन्तरेव समुन्मिषति विषयसत्तामात्रस्यैव तत्र

स्फुरणात् तद्गतविशेषादेरस्फुरणाच्चेति दिक् । तथाच स्वप्ना
वस्थायां आत्मा बुद्ध्युपाधिः स्वप्नदर्शनहेतुकर्मचये जागरित
मागच्छन् पूर्वगृहीतेषु करणेषु इन्द्रियेषु पुनः स्वस्वगोलक
स्थानेषु तथैव बुद्ध्या प्रसारितेषु सत्सु स्वयं तदुद्भानुगतस्तत्त
द्गोलकादिदेशं गच्छन् स्वोपाध्यन्तःकरणेन्द्रियसचिवस्तत्तदि
न्द्रियविषयाननुमेयांश्च स्थूलान् व्यावहारिकान् पदार्थाननु
भवति तदिदमस्य जागरितं तदुक्तमिन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जा
गरितमिति अयमेव विश्ववैश्वानरात्मनोः स्थूलभोगइति
अत्रापि अनयोः स्थूलेत्यादिपूर्ववत् । स्थूलप्रपञ्चाध्यासं सावस्थ
मुपपादितमुपसंहरति ॥

एवमिति । उक्तं प्रपञ्चत्रयं तदुपहितचैतन्यत्रयञ्च पूर्व
वत् सदृष्टान्तभावमुपपादयति ॥

एषामित्यारभ्य आभ्यामित्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ।
स्पष्टार्थोऽयं ग्रन्थः ॥ फलितमाह ॥

आभ्यामिति । तत्पदार्थविषयमध्यारोपमुपसंहरति ।
एवमिति । अधुना त्वंपदार्थविषयमध्यारोपं वज्रवादि
मतोपन्यासेन दर्शयति ।

इदानीमिति । तत्रारुन्धतीप्रदर्शनन्यायेन मुञ्जादीषि
काग्रहणन्यायेन वा प्रत्यञ्चं देहादिविविक्तं चिदेकतानमा
त्मानं दिदर्शयिषुरतिमूढमतेर्मतं तावदाह ॥

अतिप्राकृतइति । अतिप्राकृतस्तु पुत्रआत्माइति
वदतीत्यन्वयः । कुतइत्यपेक्षायां श्रुतियुक्त्यनुभवाभासान्क्रमेण
प्रमाणयति ॥

आत्मावाइत्यादिना ॥ स्वस्मिन्निवेति युक्तिकीर्तनं ।
लोके हि पुत्रिण दृष्टमिष्टं खाद्यादि स्वात्मवञ्चनेनापि पुत्रेषु
समर्पयन्तस्तेषु परमप्रेम कुर्वन्तस्तेषामात्मत्वमेव प्रकटय
न्तीतिभावः । पुत्रे नष्टइत्याद्यनुभवोक्तिः । मतान्तरमाह ॥

चार्वाकइति । स्थूलशरीरमात्मेति वदतीत्यन्वयः ।
अत्रापि श्रुत्यादिप्रमाणं वदन् प्रागुपन्यस्तपच्चदूषणं सूच
यति ॥

सवाएषइत्यादिना । एवमेवोत्तरेष्वपि पक्षेषु प्रमा
णादिग्रन्थोक्त्यानं द्रष्टव्यं । सर्वे यत्रोषधीनां रेतोरूपेण परिण
तानां परिणामः प्रसिद्धः एष प्रत्यक्षः पुरुषः शिरःपाण्यात्मकः
अन्नरसमयोऽन्नरसेनैवोपचीयमानत्वादिति श्रुतेरर्थः । इह
पुरुषशब्दस्य लोके आत्मनि प्रयोगात्तस्य च श्रुतावन्नरसमये
देहे प्रयुक्तत्वाद्देहआत्मेति गम्यतइत्यभिप्रायः । परमप्रेमगो
चरत्वमात्मन्येव विश्रान्तं इतरस्य सर्वस्यापि तच्छेषत्वेनैव
प्रियत्वात् । तदतत् प्रेयःपुत्रात् प्रेयोवित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात्

सर्वस्मादनारं यदयमात्मेति श्रुतेश्च । सा च प्रीतिः पुत्रादपि
देहेऽधिकतरानिरतिशया च दृष्टा । अन्यथा दह्यमाने गृहा
दौ हन्तृषु चोपस्थितेषु पुत्रं परित्यज्य स्वस्य पलायनानुपपत्ते
रिति युक्त्यर्थः । अहं प्रत्ययआत्मानमवगाह्यतइति सर्ववादि
नामविवादः । सच कृशोऽहमित्यादिना देहावलम्बनोऽनुभू
यते अतोदेहएवात्मेत्यर्थः । लोकायतानां चार्वाकविशेषाणां
मतभेदानाह ॥

अपरश्चार्वाकइत्यादिना बौद्धस्त्वित्यतः प्राक्त
नेन । अन्वयादि पूर्ववत् । प्राणादीनां वागादीनां प्रजापति
गमनं तंप्रतिप्रश्नकरणञ्चाचेतनत्वे न सम्भवतीत्यनुपपत्त्या
तेषां चैतन्यमवश्यंभावीति श्रुतार्थापत्तिरिह मानं श्रुतिरेवेति
द्रष्टव्यं । इन्द्रियाणामभावे उपरमे स्वापादौ देहचलनस्य
चैतन्यकार्यस्यादर्शनात्तदनुपरमे च तद्दर्शनादन्वयव्यतिरेका
भ्यामिन्द्रियाण्येव चेतनानि । न देहइति निश्चीयते । नच तेषां
करणत्वेनापि ज्ञानान्वयव्यतिरेकोपपत्तौ तदाश्रयत्वकल्पन
मयुक्तमिति वाच्यं आश्रयसिद्ध्युत्तरकालीनत्वात् करणत्वक
ल्पनायास्तस्य चाश्रयत्वस्य देहेऽद्याप्यसिद्धेर्नान्यथोपपत्तिः ।
अतइन्द्रियाण्येवात्मानः कारणादेश्चाहमालम्बनत्वमबाधितं
देहे तु ममप्रत्ययबाधितत्वाद्भाक्तमिति भावः । मुख्यप्राणात्मवा
दिमतमुत्थापयति ॥

अपरइति । अन्योऽनमयादात्मनइति योजना सचा
 नमयादन्तरादभ्यन्तरइत्यर्थः । प्राणाभावे प्राणस्य स्वस्थिति
 निबन्धनान्नाद्यलाभेन क्लेशाभावे सतीन्द्रियाणां विद्यमानानां
 मपि स्वविषये प्रवृत्त्यदर्शनात् सच तस्मिन् पुष्टे तद्दर्शनात् प्राण
 एवात्मा न प्राणाधोनस्थितिकानीन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणां चै
 तन्यान्वयव्यतिरेकः कारणत्वेनाप्युपपद्यतएव तेषामेव कर्तृत्वे
 करणाभावप्रसङ्गः किञ्चैकस्मिंश्चरीरे इन्द्रियाणां संभूयभो
 क्तृत्वं प्रत्येक् वा द्वितीयेऽपि युगपत्क्रमेण वा नाद्यः रूपादौ च
 चुरादिभोग्ये जिह्वाणां भोक्तृत्वाददर्शनात् । नहि संभूयेन्द्रिया
 ण्येकं कार्यं निर्वर्त्तयन्ति तेषां प्रतिनियतासाधारणविषय
 भेदस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । न द्वितीयः उक्तेन प्रकारेण
 यौगपद्यासम्भवात् । प्रत्येकं क्रमेण भोक्तृणीन्द्रियाणीति तृती
 येऽपि पक्षे तेषां प्रत्येकं स्वातन्त्र्ये कदाचिदनैकमत्ये सति विरुद्ध
 दिक्क्रियैस्तैरधिष्ठितं शरीरं विदीर्येत । अस्वातन्त्र्ये यदधीनत्वं
 तेषां तस्यैवात्मत्वं युक्तं स्वामिभृत्यन्यायस्य शरीरैक्येऽनुपपत्तेः
 प्राणएव तु मुख्यः सर्वेषामिन्द्रियाणां आश्रयइति युक्तं
 अतः स एवात्मा स्वापप्रबोधयोरविच्छिन्नस्वभावः प्रत्येकमिन्द्रि
 याणामात्मत्वेऽन्यदृष्टेऽन्यस्य स्मरणानुपपत्तेः । इह च यश्चक्षुषा
 रूपमद्राक्षं स इदानीं गन्धं जिघ्रामीति प्रत्यभिज्ञा दृश्यते
 तस्मान्नेन्द्रियाणात्मान इति भावः । असनायापिपासयोश्च
 प्राणधर्मत्वप्रसिद्धमन्नपानयोरलाभे प्राणविच्छेददर्शनात् ।

तादृग्धर्मश्च प्राणोऽहंप्रत्ययविषयइति प्राणआत्मेत्यनुभव
इत्यर्थः । मनआत्मावादिमतमुत्थापयति ॥

अन्यस्त्विति । प्राणमयादन्योऽन्तरात्मेति यावत् । मनसि
सुप्ते विलीने प्राणादेरभावाद्भवतिवच्छ्वासोच्छ्वासदर्शनस्य द्रष्टृ
दृश्यधारोपितत्वादिन्द्रियाभावेऽपि स्वप्नस्मृत्योर्मानसि संप्र
तिपत्तेर्मानेवात्मेत्यर्थः । यद्वा प्राणादेरभावादिति तद्वा
पारोपरमे सुषुप्त्यादौ तस्याभावमुपचर्येदमुच्यते तथा चेन्द्रि
येषूपसंहतव्यापारेषु प्राणे चोपसंहतप्राणापानेतरवृत्तौ मन
सैव केवलेन स्वप्नादेरुपलम्भान्ननएव आत्मेत्यर्थः । मनसश्च
सङ्कल्पादिधर्मवत्त्वं प्रसिद्धमित्यनुभवाक्तिः स्पष्टार्था । योगा
चारमतमुत्थापयति ॥

बौद्धस्त्विति ॥ मनोमयादन्योऽन्तरोऽभ्यन्तरआत्मा
विज्ञानमयः । क्षणिकविज्ञानमयइति बौद्धाभिप्रायः । बुद्धिः
क्षणिकविज्ञानमात्मेत्यत्रानुभवमाह ॥

अहङ्कर्त्तेति । मनसएव कर्तृत्वं स्यात् किं विज्ञानेने
त्याशङ्क्य मनसः करणपक्षपातित्वान्न कर्त्रनुभवगोचरत्वमि
त्यभिप्रेत्य युक्तिमाह ॥

कर्त्रभावइति ॥ मनसः कर्तृत्वे सर्वेन्द्रियाणां स्वस्व
विषयैर्युगपत्सम्बन्धे युगपत्ज्ञानोदयप्रसङ्गः । कर्त्तुर्मानसः

सर्वेन्द्रियैरधिष्ठितत्वेन युगपत्सन्निहितत्वादपेक्षणीयान्तरान
 भ्युपगमाच्च नचैवं दृश्यते तस्मात् मनसोऽन्यः कर्त्ता मनसु
 विज्ञानक्रमहेतुः साधारणं कारणमेवेत्यर्थः । एवं वेदवाद्य
 वादानुपन्यस्य विज्ञानमयकोशपर्यन्तमात्मनः प्रत्यक्क्रमवग
 मितं । नच क्षणिकविज्ञानस्यैवात्मत्वमध्यवसितुं शक्यं ज्ञाने
 च्छाप्रयत्नसंस्कारस्मृतीनामेकाश्रयत्वनियमात्तेषाञ्च क्रमिक
 त्वात् क्षणिकविज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तेः । ज्ञानादीनामेकाश्रय
 त्वाभावे तु वस्तुनि दृष्टे पूर्वदृष्टसजातीयत्वादिलिङ्गवशादि
 दृष्टसाधनताद्यनुमानपूर्वकप्रवृत्त्याद्यभावः प्रसज्येत । अन्यदृष्टे
 अन्यस्मरणानुपपत्तेः उक्तञ्च न्यायकुसुमाञ्जलौ । अन्यदृष्टं
 स्मरत्यन्योनैकभूतमपक्रमात् । वासनासंक्रमोनास्ति नच गत्य
 न्तरं स्थिरइति । क्षणिकपक्षे बन्धमोक्षयोरपि वैयधिकरण्य
 मित्यादिवज्जुष्टत्वादनादरणीयः क्षणिकविज्ञानात्मपक्षइत्य
 भिप्रेत्य वेदवादिपक्षमाश्रित्य विज्ञानादप्यन्तरमात्मानं निर्दि
 धारयिषुस्तावत्तत्रापि स्थूलदर्शिमतभेदमाह ॥

प्राभाकरेत्यादिना । प्राभाकरतार्किकावज्ञानमात्मेति
 वदतइत्यन्वयः । अज्ञानं क्षणिकविज्ञानादन्यत्तदधिकरणं
 द्रव्यरूपमात्मतत्त्वमिति वदतइत्यर्थः । विज्ञानमयादप्यन्तरे
 आत्मनि श्रुतिं प्रमाणयति अन्योऽन्तरआत्मेति विज्ञानमया

दानन्दमयोऽन्यदतिथावत् नचानन्दमयः परमात्मेति त्वं
पदार्थमध्ये न तस्योदाहरणं युक्तमिति वाच्यं अन्नमयादिवि
कारप्रायपठितमयट्श्रुतिविरोधात् । प्रियशिरस्वादिवचन
विरोधाच्च । एतच्च भाष्यकारैः आनन्दमयोभ्यासादित्यस्मि
न्नधिकरणे निर्णीतं । तस्माद्युक्तमेव त्वंपदार्थमध्ये आनन्द
मयप्रत्युदाहरणमिति द्रष्टव्यं । सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनां ज्ञानसुख
दुःखेच्छादीनामज्ञाने ज्ञानभिन्ने आत्मनि लयदर्शनादभाव
दर्शनान्न ज्ञानमात्मेति युक्तिमाह ॥

बुद्ध्यादीनामिति । सर्वज्ञानाभावस्य सुषुप्तौ संप्रति
पन्नत्वात् सुषुप्तिजागरितयोरप्यात्मैक्यप्रत्यभिज्ञानान्नाज्ञान
मात्मा किन्तु तदन्य एवेति भावः । अनुभवमाह ॥

अहमज्ञ इति । अहमज्ञो ज्ञानहीनोऽहं ज्ञानी ज्ञान
वानित्यनुभवोपि ज्ञानात्मनोर्धर्मधर्मिभावेन भेदं द्रढयती
त्यर्थः । मतान्तरमाह ॥

भाट्ट इति । भाट्टस्वज्ञानोपहितचैतन्यमात्मेति वदती
त्यन्वयः । अज्ञानोपहितत्वमज्ञानसम्बलितत्वं ज्ञानाज्ञानरूपत्वं
तदपि द्रव्यबोधरूपमिति यावत् तत्र माण्डव्यश्रुतिं प्रमाण
यति ॥

प्रज्ञानघनइति । प्रज्ञानघनः प्रज्ञानैकरसः एवकारेण
रसान्तरसम्बन्धं वारयति आनन्दमयइत्यानन्दप्रचुरेण
आनन्दविकारः प्राचुर्यार्थमयडन्तनिर्देशादीषदानन्दस्वभा
वतापि द्रव्यांशकृतात्मनि गम्यते इतिभावः । युक्तिमाह ॥

सुषुप्ताविति । सुषुप्तौ प्रकाशाभावे सुषुप्तिरसाक्षिकेति
सुखमहमस्वाप्समित्युत्थितस्य परामर्शेन स्यात् । न तदेन्द्रिय
मनसां व्यापारोस्ति येन तज्जन्यज्ञानेनापि तत्परामर्शः स्यात्
नाप्यविद्याप्रकाशिका जडत्वात् परिशेषादात्मैव बोधांशः ॥
प्रकाशकइति प्रकाशसद्भावसिद्धिः । न किञ्चिदवेदिषमिति
परामर्शादात्मन्येव सुषुप्तावशेषविज्ञानाभावत्वमपि कल्प्ये
अतस्तत्राप्रकाशोद्रव्यांशश्चास्तीति भावः । ननु सुषुप्तावेवात्म
नोज्ञानाज्ञानरूपत्वं नावस्थान्तरइत्याशङ्कामनुभवाभिनयेन
प्रत्याचष्टे ॥

मामिति । अहमित्यात्मनि कर्त्तरि भासमानेपि मां न
जानामीत्यनुपसंहृतविशेषस्य तस्यैव कर्मत्वमपि तस्मिन्नेव
ज्ञाने भासत इत्यवस्थान्तरेपि ज्ञात्मकमात्मेत्यभिप्रायः ।
ज्ञानस्यात्मधर्मत्वेपि न ततोऽत्यन्तभेदस्तादात्म्याङ्गीकारात् ।

समवायस्य च समवायिभ्यां सह सम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविकल्पा
सहत्वेनाप्रामाणिकत्वादिति भावः । माध्यमिकमतमुत्थाप
यति ॥

अपरोवौद्ध इति । इदं नामरूपात्मकं गजत् अग्रे
सृष्टेः प्राक्काले ऽसत् शून्यमेव आसीत् इति बौद्धाभिप्रायेण
श्रुतेरर्थः । युक्तिमाह ॥

सुषुप्ताविति । तामेव स्वानुभवोपन्यासेन द्रढयति ॥
अहमिति । अतः शून्यमात्मा सर्वाभावरूपेन द्रव्य
बोधात्मक इति भावः । एवं प्रत्यगात्मत्वाधिष्ठानं मतभेदेनो
पन्यस्तं दूषयितुमारभते ॥

एतेषामिति । तत्र तावत् पूर्वपूर्वावादिमतमुत्तरो
त्तरवादिमतेन दूषितमिति पुत्रादिशून्यपर्यन्तस्यानात्मत्वं
तैरेव वादिभिः स्फुटीकृतमित्याह ॥

एतैरिति । ननु कथं वावदूकविवाददर्शनमात्रेण पुत्रा
दीनां शून्यपर्यन्तानामनात्मत्वमवधारयितुं शक्यते श्रुतिं
युक्त्यनुभवानां प्रत्येकमुपन्यस्तत्वादित्याशङ्क्य सत्यमुपन्यस्ता
स्तैः श्रुत्यादयः किन्तु ते सर्व्वेवाभासाः पुत्रादिशून्यपर्यन्ताः
अतिरिक्तप्रत्यगात्मस्वरूपसमर्पकप्रवलश्रुतियुक्त्यनुभवविरो
धादित्याह ॥

किञ्चेति । न केवलं परस्परं विगीतत्वादेवपुत्रादीनाम
नात्मत्वं किन्तु प्रवलश्रुत्यादिभिः सर्वेषां श्रुत्यादीनां बाध
तत्वादपीति योजना । तत्रात्मा वैपुत्रनामासि इति श्रुतेः
प्रत्यक् श्रुत्या बाधः । प्रत्यक् नाम सर्वान्तरत्वं । सवा एष पुरु
षोऽन्तरमयइति श्रुतेरस्थूलश्रुत्याबाधः । ते ह प्राणाः प्रजा
पतिमित्यादिश्रुतिसामर्थ्यसिद्धेन्द्रियात्मत्वस्याचक्षुरित्यादिना
बाधः । अन्योन्तरात्मा प्राणमयः अन्योन्तरात्मा मनोमयः
इत्यनयोः प्राणोऽमना इत्याभ्यां बाधः । अन्योन्तरात्मा
विज्ञानमयइत्यस्याः श्रुतेरकर्तृत्यनेन बाधः । अन्योन्तरात्मा
नन्दमयइत्यस्याश्चैतन्यमित्यनेन बाधः । प्रज्ञानघन एवा
नन्दमयइत्यस्याश्चिन्मात्रमित्यनेन बाधः । असदेवेदमि
त्यस्याः सदित्यनेन बाधः इति प्रत्येकं योजनीयं अत्रोदाहृत
श्रुतीनामित्यमक्षरविन्यासाः क्रमेण द्रष्टव्याः । कश्चिद्धीरः प्रत्य
गात्मानमैक्षत । अस्थूलमनणु अह्रस्वमदीर्घ । अचक्षुरश्रोत्रं
तदपाणिपादं । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः । अनन्तश्चात्मा विश्व
रूपो ह्यकर्त्ता नचास्ति वेत्ता मम चित्सदाहं । चिन्मात्रोऽहं
सदाशिवः । सदेव सौम्येदमग्र आसीत्तत् सत्यं स आत्मेति ।
आदिशब्दात् एष त आत्मा सर्वान्तरः अशरीरं शरीरेषु
प्राणस्य प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मन
सोऽये मनोविदुः । केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । यतोवाचोनिव

र्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । न करोति न लिप्यते । साक्षी चेता
केवलो निर्गुणश्च । कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव । सन्तर्मेनन्ततो विदुरि
त्याद्याः श्रुतयः संगृह्यन्ते । इदमत्रानुसन्धेयं । पुत्रात्माश्रुतिस्तु
देहावलम्बिनीति तस्या गौनार्थत्वं स्पष्टमेव । तेहप्राणा
इति श्रुतिरर्थवादत्वान्न स्वार्थपरा । अन्नमयाद्यानन्दमया
न्तश्रुतेर्मुञ्जादिषीकावत् सर्वान्तरब्रह्मपुच्छशब्दवाच्यात्म
प्रतिपत्युपायार्थत्वेनोपन्यस्तत्वान्न तस्याः स्वार्थपरत्वं । प्रत्य
गादीनां सिद्धान्त्युपन्यस्तश्रुतिवचनानां वक्ष्यमानोपक्रमलिङ्गे
रात्मयाद्यात्म्यपरत्वमिति युक्तं प्रावल्यमिति पुत्रादिशून्य
पर्यन्तं न नित्यं जडत्वाद्दृष्टादिवत् । नित्यश्चात्मा तदनित्य
त्वेऽकृताभ्यागमकृतविनाशप्रसङ्गात् । अतो न पुत्रादीनामा
त्मत्वमिति युक्तिमाह ॥

अस्येति । जडत्वमुपपादयति ॥

चैतन्यभास्यत्वेनेति । नचात्मनोपि चैतन्यभास्यत्वं
कर्मकर्तृभावविरोधात् कर्तृत्वं हि क्रियां प्रति गुणभावः कर्म
त्वन्तु प्राधान्यं । तथाचैकस्यां क्रियायामेकस्यात्मनो युगपद्विरु
द्धधर्माश्रयत्वेवैरूप्यप्रसङ्गः । नापि ज्ञानाश्रयत्वेनात्मनोभानं
सम्भवति ज्ञानभिन्नस्य ज्ञानकर्मत्वेनैवापरोक्षत्वनियमात् नापि
नित्यानुमेयोऽसन्दिग्धत्वात् नहि कदाचिदात्मन्यहमस्मि

नास्मि वेति सन्देहः कस्यचिद्दृश्यते परिशेषात् स्वयंप्रकाश इति
 न तस्य चैतन्यभास्यता । श्रुतयश्च भवन्ति स्वप्रकाशसाधिकाः
 परप्रकाश्यतानुमानविरोधिन्यः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजा
 नीयाः विज्ञातारमरे केन विजानीयाः अन्यदेव तद्विदितादथो
 अविदितदधि अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः आत्मैवास्य ज्योतिः ।
 अप्राप्यमनसा सह यन्मनसा न मनुते इत्येवमाद्याः । न चाय
 मात्माणुपरिमाणवान् तथासति सकलशरीरव्यापिचैतन्या
 नुपलभ्यप्रसङ्गात् । नापि मध्यमपरिमाणः मध्यमपरिमाण
 वतः सावयवत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् एवञ्चात्मा कार्त्स्न्यमिति
 न्यायनिरस्तत्वाच्च । नापि परममहत्परिमाणः उत्क्रान्ति गत्या
 गतिश्रुतिविरोधात् अतः किं परिमाणोऽयं प्रत्यगात्मेति । उच्यते
 सतस्तावदखण्डब्रह्मात्मभावत्वात् सवा एष महानजआत्मे
 त्यादिश्रुतेश्च परममहत्परिमाण एव । ब्रह्मस्वभावत्वञ्चास्य
 प्रवेशश्रुतिभ्यः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । स एतमेव सीमानं
 विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत । स एष इह प्रविष्ट आनखा
 येभ्यः । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य
 धीरोनामानि कृत्याभिवदन्यदास्ते । एकोदेवोवज्जधा सन्नि
 विष्टः यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् योऽभिन्नोवज्ज
 धकोनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपोदेवः क्षेत्रेऽप्येव मजो
 यमात्मा । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुस्पदः । पुनः स पक्षी

भूत्वा पुनःपुरुषाविशत् रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । अग्निर्यथै
कोभुवनं प्रविष्टोरूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्येवमादिभ्यः श्रुतिभ्यः
चेन्नञ्चापि मां विद्धि । अहमात्मा गुडाकेशसर्वभूताशय
स्थितः । ममैवांशोजीवलोकं जीवभूतः सनातन इत्यादि
स्मृतिभ्यः संसारित्वावस्थायामेव तस्योपाधिनिबन्धनं परिक्लिप्त
परिमाणं तच्च यथोपाध्यनुरूपत्वादनियतं तथाच दर्शयति
श्रुतिः अङ्गुष्ठमात्रोरवितुल्यरूप आराग्रमात्रो ह्यवरोपि दृष्टः ।
वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागोजीवः स विज्ञेयः
स चानन्याय कल्पते । नैव स्त्री न पुमानेष नैव चायं न पुंसकः ।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स त्यज्यत इत्यादिवचनैः स च
प्रतिशरीरमभिन्न एव स एको वज्रधा निविष्टः । एकं सद्विप्रा
वज्रधा वदन्ति । एकं सन्तं वज्रधा कल्पयन्ति त्वमेकोसि वज्र
तनुं प्रविष्टः । इन्द्रस्यात्मानं शतधा चरन्तं एकः सन् वज्रधा
विचचार इत्यादिश्रुतिश्रुतेभ्यस्तस्माद्देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्या
व्याकृतविलक्षणः । सत्साक्षी चिद्धातुः सद्रूपः प्रत्यगात्मेति
निश्चितोऽर्थः । अनुभवप्रावल्यं दर्शयति ॥

अहमिति । तत्र पश्यन्त्यकृत्स्नोहि स प्राणनेव प्राणो
नाम भवतीत्युपक्रम्य प्राणाद्यात्मविज्ञानमकृत्स्नविषयतादो
षेण निन्दित्वान्ते त्वात्मेत्येवोपासीत तत्र ह्येते सर्व्व एकं भव
न्तीति कृत्स्नात्मस्वभावं वेदितव्यं निर्दिश्य तदेतत् पदनीय

मस्य यदयमात्मेति तदतिरिक्तस्य ज्ञातव्यस्यानवशेषं दश
यन्ती श्रुतिस्तद्विज्ञानवत एवविद्वत्तां सूचयति तथोत्तरत्रापि
तदा ऊर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तामनुष्या मन्यन्ते किमुत
तद्ब्रह्मा वेदित्यादिष्य तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मा
त्तत्सर्वमभवदिति च विद्वदनुभवत्वं ब्रह्मात्मज्ञानस्य दर्श
यति अत इतोऽर्वाचु देशेषु प्रत्यगात्माभिमानोभ्रान्तिरिति
भावः । प्रत्यगात्मविषयाध्यारोपमुपसंहरति ॥

अत इति । वेदान्तविद्वदनुभवइति विशेषणेन मतान्त
रेऽनुभवस्य मूलप्रमाणशैथिल्यं सूचयति । अध्यारोपप्रकरण
मुपसंहरति ॥

एवमिति । एवमध्यारोपं सप्रपञ्चं निरूप्यापवादमि
दानीं निरूपयिष्यंस्तत्तत्क्षणमाह ॥

अपवादोनामेति । कार्यस्य कारणमात्रसत्तावशे
षणं कारणस्वरूपव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्तावधारणं वाऽप
वाद इत्युक्तं भवति एवं लक्षणोऽपवादः केन क्रमेणेत्यपेक्षायां
विपर्ययेण तु क्रम उपपद्यते चेति न्यायमाश्रित्योत्पत्तिक्रम
वैपरीत्येनापवादं क्रमेण दर्शयति ॥

तथाहीत्यादिना । एतद्भोगायतनमिति प्रत्यक्षसिद्धं
चतुर्विधभूतग्रामं चरमकार्यमङ्गुल्या निर्दिशति द्वितीय

एतच्छब्दोऽन्नादिविषयः । आदिशब्दः पानादिसंग्रहार्थः भूरा
दिचतुर्दशभुवनानि तृतीयैतच्छब्दार्थः एतत्सर्वमित्यत्रैतच्छ
ब्दोक्तसमस्तसंग्रहार्थः एतेषामित्यस्यापि स एवार्थः उत्पत्ति
व्युत्क्रमेणेत्ययमर्थः । पृथिवी गन्धतन्मात्रात्मिका रसतन्मात्रा
त्मिकाम्मात्रं भवति । आपश्च ता रूपतन्मात्रात्मकतेजोमात्रं
भवन्ति तच्च तेजः स्पर्शतन्मात्रात्मकवायुमात्रं भवति । सच
वायुः शब्दतन्मात्रात्मकाकाशमात्रं भवति सचाकाशः स्वका
रणभूताज्ञानोपहितचैतन्यमात्रं भवतीति । एतदाधारेत्यत्रै
तच्छब्दोऽज्ञानतदुपहितचैतन्यविषयः । एतदाधारेत्यादि
ब्रह्मान्तानां पदानां कर्मधारयः तथाच श्रुतिसृती भवतः ।
जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यसू प्रलीयते । ज्योतिस्स्वापः प्रली
यन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते । वायुश्चलीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते
प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मनिष्कले संप्रलीयतइति । पुरु
षान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिरिति च । अध्यारो
पापवादनिरूपणे फलितमाह ॥

आभ्यामिति । ब्रह्मात्मचैतन्यस्याद्वितीयप्रत्यग्रूपत्वनिरू
पणार्थत्वादध्यारोपादिप्रपञ्चनस्य पदार्थशुद्धिरवान्तरफल
मिति सूचयितुं पदार्थशोधनमपीत्युक्तं । तत्त्वंपदयोः प्रत्येकं
द्विविधोऽर्थः । वाच्योलक्ष्येति तदुभयं विभज्य दर्शयति ॥

तथाहीत्यादिना । समश्च ज्ञानं तदुपहित ईश्वरस्तदु-
 भयाश्रयमनुपहितस्वमहिमप्रतिष्ठितमक्षरशब्दवाच्यं चिन्मात्र-
 मित्येतत्त्रयं तप्तायः पिण्डवदविविक्तं तत्पदवाच्यार्थद्वयार्थः ।
 आदिपदात् समष्टिर्हिरण्यगर्भविराजौ गृह्येते । तत्राज्ञानादि-
 व्यष्टिरित्यादिपदात् सूक्ष्मशरीरञ्च स्थूलशरीरञ्च गृह्यते । एत-
 दनुपहितं प्रत्यक्चितिमात्रं । शेषं पूर्ववत् उभयत्रापि यथा यो-
 गमव्याकृतं समष्टिः स्वप्नजागरौ । सुषुप्तिर्व्यष्टिः स्वप्नजागरौ चे-
 त्येवमवस्थात्रययुक्तमिति योजयितव्यं । अज्ञानतत्कार्यसमस्त-
 प्रपञ्चेषु सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनानुस्यूतं चित्सदानन्दादयात्मकं
 वस्तु तत्पदलक्ष्यार्थः । देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कृतितद्गुण-
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाभ्यो विलक्षणस्तत्त्वाची चिद्भातुस्त्वंपदल-
 क्ष्योऽर्थद्वयाह ॥

एतदुपाध्युपहितेति । पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वकत्वादा-
 क्यार्थप्रतिपत्तेरादावधारोपापवादाभ्यां अवान्तरवाक्यावष्ट-
 म्भेन पदार्थां परिशोध्येदानीं महावाक्यार्थं निरूपयितुमुपक्र-
 मते ॥

अथेति । वाक्यादाक्यार्थप्रतिपत्तिक्रममादौ संगृह्णाति ॥

इदमिति । उक्तमेव विभजते ॥

सम्बन्धत्रयं नामेति । उक्ते विभागे नैष्कर्म्यसिद्धिवचनं
 सम्बादयति ॥

तदुक्तमिति । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामे
कस्मिन्नर्थे तात्पर्यसम्बन्धः सामानाधिकरण्यमिति सामानाधि
करणलक्षणमित्यभिप्रेत्य तस्योदाहरणं तत्त्वंपदयोरनुवर्त्त
यति ॥

सामानाधिकरण्यन्तावदिति । तत्कालोऽतीतका
लः एतत्कालोवर्त्तमानकालः परोक्षत्वादीत्यादिशब्दान्नियन्तृ
त्वादिग्रहः अपरोक्षत्वादीत्यादिपदान्नियम्यत्वादिग्रहः व्यव
च्छेदकं विशेषणं व्यवच्छेद्यं विशेष्यं तयोर्भावोविशेषणविशेष्य
भावः स एव सम्बन्धवदुभयनिरूपणीयत्वादित्यभिप्रेत्य विशे
षणविशेष्यभावसम्बन्धं सदृष्टान्तमाह ॥

विशेषणेति । सोऽयं पदार्थयोर्मध्ये कस्य वा विशेषणता
कस्य वा विशेष्यता किं तत्र विशेषणकृत्यमित्यपेक्षायां द्वयो
रपि पदार्थयोः परस्परापेक्षया विशेषणविशेष्यभावोभेदश्च
मापोहश्च विशेषणकृत्यमभिप्रेत्याह ॥

अन्योन्यभेदव्यावर्त्तकतयेति । अभिधेयाविनाभूत
प्रवृत्तिर्लक्षणा । सा त्रिविधा । जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जह
दजहल्लक्षणा चेति । वाच्यार्थमशेषतः परित्यज्य तत्सम्बन्धिनि
अर्थान्तरे वृत्तिर्जहल्लक्षणा वाच्यार्थापरित्यागेन तत्सम्ब

न्धिनि वृत्तिरजहल्लक्षणा वाच्यार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेश
वृत्तिर्जहदजहल्लक्षणा । तत्र प्रकृतवाक्ये लक्ष्यलक्षणसम्बन्धं
सोदाहरणमाह ॥

लक्ष्यलक्षणसम्बन्धइति । पदवाच्यार्थयोः परस्पर
विरुद्धत्वान्नान्योन्यं विशेषणविशेष्यभावउत्पद्यते तथाच तत्स
मर्पकयोरपि पदयोः सामाणाधिकरण्यवशात् प्रतीयमान
स्यैकवाक्यार्थस्यानुपपत्तिरिति लक्षणायां प्रसक्तायां वक्ष्यमा
णप्रकारेण जहदजहल्लक्षणयोः प्रकृतासङ्गतौ पदवाच्यगत
विरुद्धांशप्रहाणेनाविरुद्धांशलक्षणाया सामानाधिरण्ये सति
वाक्यादखण्डार्थप्रतिपत्तिरिति भावः । अंशान्तरपरित्यागेन
अंशान्तरलक्षणायाः शास्त्रप्रसिद्धा संज्ञा सङ्गिरते इयमेवेति
जहदजहल्लक्षणेदंशब्दार्थः । अयं भावः तत्त्वंपदयोः सामा
नाधिकरण्यं तावत् श्रूयते न तत्तयोर्भिन्नार्थत्वे सम्भवति । स्तम्भ
कुम्भपदयोस्तददर्शनात् । नाप्येकार्थाभिधायकत्वेन वैश्वदे
व्यामिचावत् तद्वत्तद्धितादेवैकार्थसमर्पकस्य कारणस्येहादर्श
नात् । तथाचाहुः आमिचां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ।
आमिचापदसान्निध्यात्तस्यैव विषयार्पणमिति परिशेषादेकार्थ
लक्ष्यकत्वेनैवेति ननु तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं विनापि
लक्षणयैकार्थमुपपत्स्यते नीलमुत्पलमिति वदित्याशङ्क्याह ॥

अस्मिन्निति । अखण्डार्थत्वस्य विवक्षितत्वादित्यभिसन्धिः ।
ननु नीलोत्पलवाक्येऽपि स्यादखण्डार्थतानेत्याह ॥

तत्रेति । शैक्लादिव्यावर्त्तकनीलगुणस्य पटादिव्यावर्त्त
कोत्पलद्रव्यस्य च गुणगुणिभावेन विरोधाभावात् तत्संसर्ग
क्यस्य वा तदन्यतरशिष्टस्यान्यतरस्य वा वाक्यार्थत्वान्नाखण्डा
र्थत्वं । मुख्यैकस्य तत्राविवक्षितत्वादित्यर्थः । प्रकृतवाक्ये
नीलोत्पलवाक्यादौषम्यमाह ॥

अत्रत्विति । यद्यपि तत्त्वंपदार्थयोः स्वरूपतो न प्रत्यक्षत्वं
तत्पदार्थस्याद्वितीयत्वात् त्वंपदार्थस्य च द्रष्टृत्वाद्द्रष्टृर्द्रश्यत्वा
नुपपत्तेः तथाच तद्भेदस्याप्यप्रत्यक्षता तथापि तत्त्वंपदयोः ।
परोक्षार्थाधिगतसङ्गतयोः श्रवणसमये अपरिशोधितपदा
र्थस्य पुंसो भवति विरोधस्फूर्तिरिति तदपेक्षया प्रत्यक्षादि
प्रमाणविरोधादित्युक्तं । तथाच तत्त्वंपदयोः सकलांशे व्युत्प
न्नयोर्विरुद्धार्थविषयकत्वेनैकनिष्ठत्वाभावान्न विवक्षितं सामा
नाधिकरण्यमुपपद्यते इति भावः । एतदुक्तं भवति । न
तावत्तत्त्वमर्थयोर्नीलोत्पलवद्गुणगुणिभावः उभयोरपि द्रव्य
त्वात् । नापि कुण्डलसुवर्णवत् कार्यकारणभावो नित्यत्वाद
विकृतत्वाच्च नापि भूम्यूषरादिवदंशंशिभावो निरवयवत्वात् ।
नापि क्रिया तद्भावउपलादिवन्निष्क्रियत्वात् । नापि गोत्वशा
वलेयादिवज्जातिव्यक्तिभावो द्रव्यत्वादेव । अतएव न विशेषवि

शेषिभावोऽपि । वस्तुतस्तु विज्ञानघनमात्रत्वावधारणान्नेति
 नेतीत्यशेषविशेषप्रत्याख्यानं निर्द्वर्त्मकत्वावधारणाच्च । न
 केनापि प्रकारेण तत्त्वमादिवाक्यानां संसृष्टार्थनिष्ठत्वशङ्काव
 काशं लभते । नचेदं वाक्यं त्वमिन्द्रोऽसीतिवत् स्तुतिपरं नव
 कृत्वोभ्यासवैयर्थ्यप्रसङ्गात् नहि स्तुतिः पुनःपुनः परिचोदना
 पूर्वकं क्वचिदभ्यस्यते अतएव नार्थवादः अनन्यशेषत्वाच्च ।
 नह्यस्मिन् प्रकरणेऽन्यत्किञ्चित्प्रधानवाक्यमुपलभ्यते । यच्छे
 षत्वेनेदमर्थवादरूपं भवेत् । नापि राजपुरुषे राजायमिति
 वदौपचारिकं । अप्रमितभेदयोरैक्यस्यौपचारिकत्वानुपपत्तेः ।
 नापि विपर्ययः संशयोवात्र सम्भवति श्रुतेः स्वतःप्रामाण्यात् ।
 तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यं अखण्डार्थनिष्ठं । अकार्यकारणद्रव्य
 मात्रनिष्ठत्वे सति सामानाधिकरण्यवाक्यत्वात् । सोऽयं देव
 दत्तइतिवाक्यवदिति तदेवं पदयोरखण्डार्थनिष्ठत्वेन सामा
 नाधिकरण्यवाच्यार्थांशे विरोधादिना लक्षणा न सङ्गच्छतइ
 त्युक्तं । तत्र भागलक्षणामेव परिशेषयितुं लक्षणान्तरं व्युद
 स्यति ॥

अत्रेत्यादिना । घोषआभीरनिवासः कुतइत्यपेक्षायां
 गङ्गापदे जहल्लक्षणा सम्भवति वाच्यार्थस्य तत्राशेषस्यानन्वयेन
 परित्याज्यत्वादित्याह ॥

तत्र गङ्गाघोषयोरिति । प्रकृतवाच्यार्थस्याशेषपरि
 त्यागायोगात् न जहल्लक्षणा सङ्गच्छतइत्याह ॥

अत्रत्विति । विशेषणांशत्यागेऽपि विशेषणाभावे विशि
ष्टाभावन्यायेन विशिष्टस्वार्थपरित्यागाज्जहल्लक्षणैव तत्त्वंपद
चोरपि गङ्गापदवत् स्यादित्याशङ्क्य वैषम्येण प्रत्याचष्टे ॥

नचेति । यथा पदादेव वाक्यार्थान्वयिपदार्थप्रतीतौ
लक्षणावैयर्थ्यं तथा विशेष्यांशपरित्यागेऽपि लक्षणावैयर्थ्यं तत्त्वं
पदार्थातिरिक्तस्य तत्सम्बन्धिनोवाक्यार्थान्वयिनोऽर्थस्याप्रसि
द्धेरिति भावः अजहत्स्वार्थामप्यत्र व्युदस्यति ॥

अत्रशोणइति । शोणपदे स्ववाच्यशोणगुणापरित्या
गेन तदाधारलक्षणावत्तत्पदे त्वंपदे च स्ववाच्यापरित्यागेन
तत्सम्बन्धिनोयस्य कस्यचिदनिर्दिष्टविशेषस्यार्थान्तरस्य प्रतीत्या
लक्षणाङ्गीकरणेऽपि वाच्यार्थयोर्विरोधस्यापरिहारान्ना जह
ल्लक्षणाप्यत्र युज्यतइत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाजहल्लक्षणा
मुदङ्क्य निराचष्टे ॥

नचेति । सकृत्श्रुतस्यैकस्य पदस्य युगपदुभयलक्षकत्वा
सम्भवादित्यर्थः । अत्रापि पूर्वोक्तं दूषणं प्रसज्यति ॥

पदान्तरेणेति । परिशेषाङ्गागलक्षणामन्तरेणाखण्ड
वाक्यार्थसिद्धिरतस्तथैव लक्षणैकार्थपर्यवसायित्वेन पदयोः
सामानाधिकरणमित्युपसंहरति ॥

तस्मादिति । सोऽयमिति पदद्वयं वाक्यशब्दार्थः । देव
 दत्तपदस्य सामानाधिकरण्यसिद्धैक्यस्यष्टीकरणार्थत्वाल्लक्षणा
 विचारानुपयोगात् । यद्यपि पदधर्मीलक्षणा तथापि अभि
 हितान्वयमतवत् पदार्थस्यापि लक्षकत्वमभ्युपगम्य पदार्थोवे
 त्युक्तं । अन्यत्समानं । अत्र केचिदाहुः पदद्वये लक्षणानुपपन्ना ।
 सोऽयं देवदत्तइत्युक्ते सशब्देनातीतदेशकालपरित्यागेन
 लक्षिते देवदत्तस्वरूपे वर्तमानदेशकालविशिष्टमयंपदेन प्रति
 पाद्यते तथाच पूर्वोत्तरदेवदत्तस्वरूपाभेदसिद्धिरिति तद
 युक्तं विशिष्टस्य केवलाङ्गिन्नत्वात् यथा केवलोविशिष्टाङ्गिन्नस्त
 थाविशिष्टोऽपि केवलाङ्गिन्नएव तथाच विशिष्टविषयस्यायंशब्द
 स्यापि विना लक्षणां तत्स्वरूपनिष्ठत्वं न सम्भवति तदभावे च
 सोऽयं पदयोः सामानाधिकरण्येन देवदत्तैक्यप्रतिपादकते
 त्यास्तां तावत् । अपरे पुनराहुः न पदवाच्यार्थयोः परस्पर
 विरोधाल्लक्षणाश्रीयते किन्तु वाच्यार्थैक्ये तात्पर्याभावादिति
 तन्न तात्पर्याभावावगमस्यापि विरोधस्फूर्त्यधीनत्वात् अन्यथा
 वेदवाक्यप्रतिपादितेऽर्थे सत्त्वादिविसत्त्वादिप्रमाणान्तराविषये
 तात्पर्यानवगमायोगात् तस्मात् सुष्ठुक्तं वाक्यार्थस्यांशे विरो
 धादिति तदेवमात्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति न्यायेन
 जीवस्यनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानानन्तानन्दे परिपूर्णं ब्रह्म
 ण्यात्मलोपदेशवाक्यार्थं सप्रपञ्चं निरूप्येदानीं अवगतस्वरूप
 स्यानुभवावभासिवाक्यार्थं वर्णयितुमुपक्रमते ॥

अथेत्यादिना । उपदेशवाक्यार्थनिरूपणानन्तर्यम
 यशब्दार्थः । अधिकारिणोविधिवदधीतवेदेत्याद्युक्तलक्षणस्या
 सम्भावनाविपरीतभावनाख्यचित्तदोषरहितस्याधारोपादि
 न्यायेनाचार्योपदेशानन्तरमेव नित्यशुद्धत्वादिविशेषणं ब्रह्मा
 हमस्मीत्यखण्डाकारान्तःकरणवृत्तिरुदेति साक्षात्काररूपा
 न पुनः परोक्षार्थाकारितेत्यर्थः । नच शब्दस्य परोक्षज्ञान
 जनकत्वस्वाभाव्यान्न तेनापरोक्षाचित्तवृत्तिरुदेतीति वाच्यं
 यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेर्नित्या
 परोक्षं ब्रह्मात्मस्वरूपं तस्मिन् परोक्षज्ञानं जनयतः शब्दस्या
 प्रामाण्यापत्तेः । किञ्च ज्ञानस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वे न करण
 निबन्धने किन्त्वर्थनिबन्धने एकस्यैव मनसः सुखादिविषया
 परोक्षज्ञानहेतुत्वस्यातीतार्थस्मृतिहेतुत्वस्य च दर्शनात् तत्र
 सहकारिभेदात्तथाभाव इति चेत् तर्हीहाप्यस्ति सहकारि
 भेदः शब्दप्रतिपत्तुः शब्दार्थनैकव्यलक्षणः निरुद्धं ह्यन्यतमा
 त्मनः स्वरूपं ब्रह्मणः स्वरूपमुपाध्यन्तराधिष्ठमिन्द्रवरुणादि
 रूपं तस्माद्दृशमस्त्वमस्मीत्यादिवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्याना
 मपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तमिति भावः । एवमुत्पन्नाखण्डाका
 राचित्तवृत्तिः किंकरोतीति तदाह ॥

सात्विति । वृत्तेर्जडत्वादज्ञानबाधनासम्भवमाशङ्क्य
 तां विशिनष्टि ॥

चित्प्रतिबिम्बसहितासतीति । प्रत्यक्चितिव्याप्तेति
यावत् । ब्रह्मणोविषयीकरणं नाम वृत्तेस्तदाभिमुख्यं । ब्रह्म
शब्दस्य कार्य्यब्रह्मविषयत्वं व्यावर्त्तयति ॥

परमिति । तस्य प्रमेयत्वमाह ॥

ज्ञातमिति । तस्य तादृश्यं वारयति ॥

प्रत्यगभिन्नमिति । अज्ञानमेवबाधतइत्येवकारेण
ब्रह्मणः प्रकाश्यत्वं व्यावर्त्तते एवंविधया चित्तवृत्त्या संसारमू
लाज्ञानेबाधिते सतिवृत्तेर्बाधकाभावान्मोक्षोऽपि सप्रपञ्चः
स्यादित्यत आह ॥

तदेति । वृत्तेर्बाधकाभावेपि दग्धेन्धनानलवत् स्वय
मेव विनश्यति ततो न सप्रपञ्चो मोक्ष इत्यर्थः । तर्हि प्रतिबिम्बि
तस्य प्रत्यक्चैतन्यस्य का गतिरिति तामाह ॥

तत्रेति । तत्र प्रतिबिम्बितं चैतन्यमपि अखण्डचित्तवृत्ते
र्बाधितत्वात् प्रत्यगभिन्नपरब्रह्ममात्रं भवतीत्यन्वयः । स्वीपा
धिविलये उपहितस्य स्वस्वरूपमात्रावस्थाने दृष्टान्तो दर्पणा
भाव इति उपाध्यनुगामिनो निरुपाधिप्रकाशनासामर्थ्ये दृष्टा
न्तमाह ॥

यथादीपप्रभेति । यदा परिक्रिन्नप्रकाशस्यापरिक्रिन्ना
वभासने दृष्टान्तः ॥

यथादीपेति । वाक्यजनितब्रह्मात्माकारा चित्तवृत्ति
स्तद्गताज्ञानमेव बाधते नतु तत्प्रकाशयतीति विशेषनिरूपणे
फलितमाह ॥

एवञ्चेति । अविरोधः सिद्ध इति शेषः । तत्रेदं शब्द
सूचितमर्थं हेतुमाह ॥

वृत्तिव्याप्यत्वेति । विशिष्टशब्दादिप्रमाणवलात्तत्तद्वि
षयाकारधीसमुन्मेषाभिव्यक्तत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं बाह्येन्द्रियसन्नि
कृष्टार्थाकारवाह्यधीपरिनामावह्निर्नचिदंशकृतप्राकव्याश्रयत्वं
फलव्याप्यत्वमिति भेदः उक्तेऽर्थे वृद्धसन्मतिमाह ॥

उक्तञ्चेति । फलव्याप्यत्वाभावं सन्मत्यन्तरेण साध
यति । स्वयंप्रकाशेति ननु ब्रह्म फलव्याप्यं साभासान्तःकरण
वृत्तिव्यङ्गत्वात् प्रत्यक्षत्वाद्वा घटादिवत् । यद्वा ब्रह्माकारा
वृत्तिः सकर्मिका अपरोक्षवृत्तित्वात् अपरोक्षवृत्तिवदित्या
शङ्क्य पूर्वस्मिन्ननुमाने जडत्वमुपाधिरपरस्मिंस्तु जडविषयत्व
मुपाधिरित्यभिप्रेत्याह ॥

जडपदार्थेति । प्रतिज्ञातमर्थं सदृष्टान्तमुपपाद
यति ॥

तथाहीत्यादिना । इतिशब्दोऽनुभववाक्यार्थनिरूपण
समाप्त्यर्थः । इदानीमावृत्तिरसकृदुपदेशादिति न्यायमाश्रि
त्यैवंविधसाक्षात्काररूपानुभवदार्ढ्यपर्यन्तमनुष्ठेयं श्रवणादि
साधनजातं निरूपयितुमारभते ॥

एवमित्यादिना । तथाच श्रुतिः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं
निर्व्विद्य वाल्येन तिष्ठासेदाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्व्विद्याथ
मुनिरिति । पाण्डित्यवात्यमुनिशब्दः क्रमेण श्रवणमनननिदि
ध्यासनानि विधत्ते । तथा तस्याभिध्यानाद्योजना तद्भावाद्भू
यश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्वेताश्वतरीयोमन्त्रः समाधि
मप्यनुष्ठेयं सूचयति । सहकार्यन्तरविधिपक्षेण तृतीयं तत्त्व
तोविध्यादिवदिति न्यायेनायमर्थो निर्णीतः । श्रवणादीनां लक्ष
णमाह ॥

श्रवणं नामेत्यादिना । गतिसामान्यादितिन्यायमा
श्रित्याशेष वेदान्तानामित्युक्तं न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं
सर्व्वत्रहीतिन्यायमाश्रित्याद्वितीये वस्तुनोत्युक्तं लिङ्गानिकानी
त्यपेक्षायां तानि विभजते ॥

लिङ्गानित्विति । उपक्रमोपसंहाराख्यमाद्यं लिङ्गं लक्ष
यित्वादाहरति ॥

यथाक्कान्दोग्यइति । पुनःपुनरित्यस्य भावः पौनः
 पुन्यं तत्रैव क्कान्दाग्ये षष्ठेमानान्तराविषयीकरणं । अचार्य्य
 वान् पुरुषोवेदेति सूचितमितिशेषः । तदनुष्ठानस्य चेति सगु
 णविद्याभिप्रायेणोक्तं आचार्य्यवान् पुरुषोवेदेति साहचर्या
 दिहोदाहृतं न पुनः फलवचनन्तत् । तस्य तावदिति फलव
 चनोदाहरणमिति द्रष्टव्यं । उदाहरणान्तरं स्पष्टार्थं । तथाच
 न्यायोवाचारम्भणश्रुतेरुपपत्तिपरत्वनिर्णयपरस्तदनन्यत्वमा
 रम्भणशब्दादिभ्य इति एवं शाखान्तरेष्वप्युपक्रमोपसंहारा
 दिनिरूपणीयं तथाहि बृहदारण्यके तावत् आत्मेत्येवोपा
 सीत एह्येते सर्व्वएवंभवन्ति । इत्युपक्रमः । पूर्णमद इत्युप
 संहारः स एष नेतिनेत्यात्मेत्यभ्यासः । तन्त्वौपनिषदं पुरुषं
 पृच्छामीत्यपूर्व्वत्वं सूचितं । अभयं वैजनक प्राप्नोऽसि । ब्रह्मैव
 सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि फलं । तद्योयोदेवानामित्याद्यर्थवादः स
 यथा दुन्दुभेरित्याद्युपपत्तिः तथा तैत्तिरीयके ब्रह्मविदा
 प्रोति परमित्युपक्रमः आनन्दो ब्रह्मेतिव्यजानादित्युपसं
 हारः । स यश्चायमित्यभ्यासः योवेद निहितं गुहायामित्य
 पूर्व्वतासूचनं । अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोभयङ्गतोभव
 तीति फलश्रुतिः सोऽकामयतेत्याद्यर्थवादः । असन्नेव स भवति
 असदब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततोवि
 दुरिति । कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाशआनन्दोन
 स्यादित्याद्युपपत्तिः । तथा मुण्डके च अथ परायया तदचर

मधिगम्यते इत्याद्युपक्रमः । ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तादित्युपसं
 हारः येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं तदेतदक्षरं ब्रह्म तमेवैकं विजा
 नीय आत्मानमित्याद्यभ्यासः । न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचे
 त्यारभ्य वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इत्यन्तेन अपूर्वतासू
 चनं निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति
 फलश्रुतिः । यथा सुदीप्तात्पावकादिस्फुलिङ्गादित्याद्यर्थवादः ।
 कस्मिन्नु भगवन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । एकविज्ञा
 नेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञारूपाद्युपपत्तिः । ऐतरेयादिष्वपि
 शाखान्तरेषूपक्रमाद्यूहनीयं । मननं लक्षयति ॥

मननन्विति । केवलं पुरुषबुद्ध्युत्प्रेक्षितशुष्कतर्कव्यावृ
 त्त्यर्थं वेदान्तानुगुणेति विशेषणं आर्षं धर्मापदेशश्च वेदशास्त्रा
 विरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरइति स्मृतेः ।
 अत्र धर्मशब्दो ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणार्थः । अनवरतपदं मनन
 स्यावश्यकत्वद्योतनार्थं । निदिध्यासनलक्षणमाह ॥

विजातीयेति । चित्तस्य ज्ञेयात्मना निश्चलावस्थानं स
 माधिसं विभज्य लक्षयति ॥

समाधिरित्यादिना । सविकल्पकः संप्रज्ञातसमाधिः ।
 निर्विकल्पकोऽसंप्रज्ञातसमाधिरिति सांप्रदायिकी संज्ञा द्रष्ट
 व्या । तत्रेत्युद्दिष्टसमाधिद्वयं सप्तन्यर्थः ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयञ्चेति

यो विकल्पविभागोऽस्तेष्वस्तस्य योऽभावस्तदनपेक्षया ज्ञात्रादि
विकल्पोऽस्तेष्वपूर्वकमिति यावत् । अद्वितीयेति च्छेदः । सविकल्प
कसमाधिलक्षणार्थमुदाहरणेन प्रत्याययति ॥

तदा मृदिति । यथा मृदिकारे गजे कुम्भकारादि
निर्मिते गजोऽयमित्यस्यां बुद्धौ गजाकारोऽस्तेष्वपि मृन्मात्र
मेव सत्यं भासते । गजाकारस्य मिथ्यात्वनिश्चयात् । एवं ब्रह्मा
कारायां वृत्तौ ज्ञात्राद्याकारे उल्लिख्यमानेऽपि ब्रह्मैव सत्यं
भासते न ज्ञात्रादिविकल्प इत्यर्थः । कथं तत्र ब्रह्म भासत इत्य
पेक्षायां पूर्वाचार्य्यं सम्प्रत्युदाहरणेन तत्स्वरूपमाह ॥

तदुक्तमभिनीयेति । अभिनयमङ्गचेष्टाविशेषं कृत्वे
त्यर्थः । दृशिस्वरूपं चैतन्यघनं । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतेः ।
गगनोपमं सर्वगतं आकाशवत् सर्वगतश्चेति श्रुतेः । परं
मायातीतं । अक्षरात् परतः पर इत्यादिश्रुतेः । सकृद्विभातं
एकदैव कृत्स्नमभिव्यक्तं । सकृद्विभातैवास्मै भवतीत्यादि श्रुतेः
तुशब्दः पादपूरणार्थः । अजं जन्मादिविकारशून्यं न जायते
म्रियते वा विपश्चिदित्यादिश्रुतेः । एकं सजातीयविजातीयभेद
शून्यं एकोदेवः । एकं सन्तं वज्रधा कल्पयन्तीत्यादि श्रुतेः ।
अक्षरं कूटस्थनित्यं येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति श्रुतेः । अले
पकं निरवद्यं निरञ्जनमिति श्रुतेः । सर्वगतं सर्वानुस्यूतं
सन्मात्रं यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरीक्षमोतमित्यादि श्रुतेः ।

यदद्वयं स्वगतभेदशून्यं अशब्दमस्पर्शमरूपमित्यादि श्रुतेः ।
तदेव चाहमस्मीति श्रुतेः अतोऽहं सततं सदैव विमुक्तौ न कदा
चिदपिबद्धः । विमुक्तश्च विमुच्यतइति श्रुतेः इति श्लोकार्थः ।
निर्विकल्पकसमाधिं लक्षयति ॥

निर्विकल्पकस्त्विति । अत्राप्यद्वितीयइति च्छेदः ।
अतितरामेकीभावेनावस्थाने दृष्टान्तः ॥

तदा जलेति । दृष्टान्ते दर्शितमर्थं दार्ष्टान्तिके योज
यति ॥

अद्वितीयेति । ननु सुषुप्तेऽपि ज्ञातज्ञेयज्ञानभागानां
लयसम्भवात्तत्र निर्विकल्पकसमाधिलक्षणमतिव्याप्नोतीत्यत
आह ॥

ततश्चेति । तत्र हेतुमाह ॥

उभयत्रेति । सुषुप्तौ बुद्धिरेव नास्ति बुद्धेः कारणात्म
नावस्थानस्य तल्लक्षणत्वात् । इह तु बुद्धिवृत्तेरद्वितीयवस्त्वा
काराकारिताया अवस्थानाङ्गीकारात् सुषुप्तेर्भेदोपपत्तेरि
त्यर्थः । नापि मुक्तावतिव्याप्तिः तत्राविद्या तत्कार्यसंस्काराणा
मत्यन्तमुच्छेदादिह पुनर्युत्थानादिव्यवहारदर्शनेन तेषामनु
वृत्तेरिष्टत्वात् । नापि जीवन्मुक्तौ प्रसङ्गः तस्य व्युत्थानदशाया
मपि बाधितानुवृत्तिमात्रप्रपञ्चावभासेऽपि स्वस्वरूपएवाह

भासाभावादिति द्रष्टव्यं । उक्तनिर्विकल्पकसमाधिस्वरूपोप
कारकाण्यङ्गान्याह ॥

अस्येति । तत्र यमानाह ॥

तत्रेति । वाङ्मनःकार्यैः परपीडावर्जनमहिंसा सत्यं
यथार्थभाषणं अस्तेयं अदत्तादानरूपपरस्वहरणराहित्यं
ब्रह्मचर्यं अष्टाङ्गमैथुनवर्जनं । तथाचोक्तं स्मरणं कीर्तनं
केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्ति
रेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मणीषिणः । विपरीतं
ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति । अपरिग्रहः समाध्यनुष्ठाना
नुपयुक्तस्य वस्तुमात्रस्यासंग्रहः । नियमानाह ॥

शौचेति । शौचं वाच्याभ्यन्तरलक्षणं । तदुक्तं शौचन्तु
द्विविधं प्रोक्तं वाच्याभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाच्यं
भावशुद्धिस्तथान्तरमिति । सन्तोषोयदृच्छालाभसन्तुष्टिः
अलाभेचाविषादः । तपः कामानशनं । तपोनानशनात्परमिति
श्रुतेः । अनशनञ्च कामानशनमेव केचित्तु मनसश्चेन्द्रियाणां
मैकाग्र्यं परमं तप इत्याद्युक्तलक्षणं तप इत्याहुः । सर्वथा तु
नात्र चान्द्रायणादिः तपःशब्दार्थः तस्य समाधिविरोधादिति
द्रष्टव्यं । स्वाध्यायः प्रणवजपः उपनिषद्गुणवृत्तिश्च । ओमित्येवं

ध्यायथ आत्मानं । उपनिषदमावर्त्तयेदिति श्रुतेः । ईश्वर प्रणि
 धानं तस्य मानसैरुपचारैरभ्यर्चनं । तं ह देवमात्मबुद्धि
 प्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्येति मन्त्रलिङ्गात् । स्वस्तिका
 दीनीत्यादि पदाद्भद्रवीरासनादिग्रहः रेचकः प्राणवायोः
 शनैर्वामनासापुटादक्षिणनासापुटात् सव्यापसव्यन्यायेन वह्नि
 निःसरणं । पूरकस्तस्य तथैवान्तःप्रवेशनं कुम्भकस्तु पूरितस्य
 वायोरन्तरेव निरोधइति भेदः समाधेर्ध्यानस्य भेदं द्योत
 यितुं विक्लिद्य विक्लिद्येत्युक्तं । सुगम मन्यत् । एवं साङ्गसमाधि
 मनुतिष्ठतो यदातिवृद्ध्यानावृष्टिराग्नौ विस्फवव्याघ्रचौरज्वराद्युप
 द्रवविघ्नसम्भावनाभवन्ति तदा तन्निवृत्तिर्लोकावगतसाधना
 लम्बनेन कार्या यदा तु मनस्येव विघ्नाः प्रादुःषन्ति तदा तन्नि
 वारणोपायमुपदेष्टुकामस्तत्रत्यान् विघ्नान्निर्दिशति ॥

अस्येति । लयादीन् विभज्य लक्षयति ॥

लयस्तावदिति । उक्तलयादिविघ्नचतुष्टयाभावेन
 चित्तस्य ज्ञेये वस्तुनि यन्नैश्वर्यं तद्दृष्टान्तेन निर्विकल्पकसमाधि
 लक्षणमित्याह ॥

तदिति । विघ्ननिवृत्त्युपायं सम्प्रतिप्रदर्शनेनाह ॥

तदुक्तमित्यादिना । लये सति संबोधयेदुत्तमभयेत्
 सोत्साहं मनः कुर्यादिति यावत् । विक्षिप्तं चित्तं धैर्यावलम्ब

नेन पुनः शमयेत् पुनरद्वितीयवस्तुनिष्ठं कुर्यादित्येतत् सक
षायं चित्तं विजानीयात् कलुषितं मे चित्तमिति विज्ञाय च
शमेऽद्वितीयचैतन्यात्मनि निवेशयेत् । पुनः शमप्राप्तं तत्र
नचालपेक्षत्रैव प्रयत्नपूर्वकं स्थिरीकुर्यादित्यर्थः । रसं सविक
ल्पकानन्दं नास्वादयेत्तदानन्दमात्रेण कृतार्थतां न मन्वीत ।
किन्तु प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या निःसङ्गः सविकल्पानन्दे अनासक्तो
भवेदित्यर्थः । एवं विघ्नपरिहारे सति यन्निर्विकल्पसमाध्यव
स्थानं चित्तस्य तद्भगवद्वाक्योदाहरणेन दर्शयति ॥

यथादीपोनिवातस्थइति । एवं विधिसमाध्यन्तसाध
नानुष्ठानपरिपाके सति पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मैक्यसाक्षा
त्कारे दृढीभूतेऽविद्यातत्कार्यात्मकसर्वसंसारनिवृत्तौ जाय
मानायां काकतालीयन्यायेन यदि प्रारब्धकर्मक्षयात् तस्मिन्
काल एव विदुषः शरीरपातस्तदा सद्य एव मुक्तिः स्यात् यदा
तु ज्ञानोत्पत्तिसमये प्रारब्धकर्म न क्षीयते तदा तत्क्षय
पर्यन्तं शरीरस्यावस्थानात् जीवन्नेव मुक्तसंसारो भवति तस्य
लक्षणं वक्तुं प्रतिजानीते ॥

अथेति । अथ शब्दः साधननिरूपणानन्तर्यार्थः । लक्षण
माह ॥

जीवन्मुक्तो नामेति । ब्रह्मनिष्ठत्वं वेदान्तवेद्यब्रह्मा
त्मनावस्थितत्वं । ब्रह्मनिष्ठोजीवन्मुक्तइत्युक्ते परमार्थतो ब्रह्म
निष्ठत्वममुक्तस्याप्यस्तीत्यतो विशिनष्टि ॥

अखिलबन्धरहितइति । परममुक्तवैधर्म्यसिद्धये
प्रारब्धकर्ममात्रशेषइति विशेषणान्तरमध्याहर्तव्यं । कथं
मसौ मुक्तइत्यपेक्षायामाह ॥

अज्ञानतत्कार्येति । अज्ञानं सदसद्भ्यामनिर्वचनीय
मित्याद्युक्तलक्षणं तत्कार्यं स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चद्वयं सञ्चितं कर्म
ज्ञानोत्पत्तेः प्रागुत्पन्नमनारब्धफलं । संशयो देहाद्यतिरिक्त
ब्रह्मस्वरूप आत्मा भवति नवेति । अथवा ब्रह्मात्मविज्ञाना
न्मोक्षोभवेन्नवेत्यादिविचिकित्सा । विपर्ययो देहादिष्व्वात्माभि
मानादिलक्षणः आदिशब्दाद्वाह्यप्रपञ्चे सत्यत्वबुद्धिः । एतेषां
बाधितत्वान्मुक्तइत्यर्थः । एतत् कदास्यादित्यपेक्षायामाह ॥

स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते सतीति ।

साक्षात्कारे साधनमाह ॥

स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेनेति । तत्त्वसाक्षात्कारा
नन्तरं मुक्तएव भवतीत्यत्र प्रमाणमाह ॥

भिद्यतइति । हृदयग्रन्थिरहङ्कारश्चिज्जडात्मकत्वाद्गु
 ण्यिरिव ग्रन्थिः । सर्वसंशयाः दृष्टादृष्टार्थविषयाविचिकित्साः ।
 अस्यात्मनः कर्माणि जीवन्मुक्तपक्षे प्रारब्धातिरिक्तानि क्रिय
 माणानि च । तथाच न्यायः तदधिगमउत्तरपूर्वाद्यवयवयो
 रश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति परममुक्तिपक्षेप्रारब्धसहिता
 न्यपि चीयन्ते तदा तस्मिन्निष्प्रपञ्चे ब्रह्मात्मनि दृष्टे सति साक्षा
 त्कृते सति । कथम्भूते परावरे सर्वात्मके । अत्र सर्वात्मक
 वचनं तद्व्यतिरिक्तास्याभावपरं । चौरः स्थाणुरिति वद्धाधायां
 सामानाधिकरणस्य विवक्षितत्वात् यद्वा परोहिरण्यगर्भः सोऽ
 वरोन्यूनोयस्मात्तस्मिन् परावरइत्याद्यर्वणीयश्रुत्यर्थः । आदि
 पदात् यस्तु सर्वाणि भूतानि यस्मिन् सर्वाणि भूतानीतिच
 मन्त्रद्वयमीशावास्थगतं परिगृह्यते श्रुतेऽप्येति चकाराद्यथै
 धांसि समिद्धोऽग्निः । यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहं । ब्रह्मभूतः प्रस
 न्नात्मा न शोचति न काङ्क्षतीत्यादि स्मृतयः समुचीयन्ते । नच
 जीवन्मुक्तौ प्रमाणाभावः । तद्यथा हि निर्व्वपणी वल्मीकेना
 दृता प्रत्यस्ताशयीतैवमेवेदं शरीरं शेते तस्य तावदेव चिरं
 यावन्न विमोचेऽथ सम्पत्त्यद्वयादि श्रुतेः प्रजहाति यदा
 कामान् । प्रकाशञ्च प्रवृत्तिञ्चेत्यादिस्मृतेश्च प्रमाणत्वादिति
 द्रष्टव्यं । ननु जीवन्मुक्तौ देहेन्द्रियाभिर्यवहरति नवा आद्ये

तस्य बद्धान्न विलक्षणता द्वितीये देहस्यानुपयोगात् सद्यः
पातप्रसङ्ग इत्यत आह ॥

अयन्त्विति । आरब्धफलानि भुज्यमानानि पूर्ववास
नाक्रियमाणानि च कर्माणि साक्षितया कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमान
हीनोऽन्यदृष्ट्या पश्यन्निव भासमानोऽपि परमार्थतः स्वदृष्ट्या
न पश्यति । ज्ञानेन कर्तृत्वाद्यभिमानमूलाज्ञानस्य बाधितत्वा
दद्वात् विलक्षण एवायमित्यर्थः बलवत्प्रयुक्तवाणपाषाणा
दिवत् प्रवृत्तफलस्य कर्मणोऽयावद्देगक्षयं निवारकाभावात्त
दधीनस्य देहस्य न सद्यःपातप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यं । उक्तमर्थं दृष्ट्वा
न्तेन स्पष्टयति ॥

यथेन्द्रजालमिति । बाधितत्वबुद्धेरनुवृत्तेरित्यर्थः जीव
न्मुक्तो देहादिभिर्व्यवहरन्निव दृश्यमानोऽपि न परमार्थतो व्यव
हरतीत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति ॥

सचक्षुरचक्षुरिति । चक्षुरादिमानपि प्रपञ्चरूपाद्य
दर्शनाच्चक्षुरादिहीन इव भवतीत्यर्थः आदिपदात्तदेजति तन्नै
जति इत्यादिश्रुत्यन्तरग्रहः । उक्तेऽर्थे पूर्वाचार्यसम्प्रतिमाह ॥

उक्तञ्च सुषुप्तवदिति । जाग्रति जाग्रदवस्थायां द्वयं
पश्यन्नपि यः सुषुप्तिं गतवद्विशेषतो न पश्यति स आत्मवित्त विशेषे

षादर्शने हेतुरद्वयत्वत इति । द्वयस्य बाधितत्वादित्यर्थः । तथा कुर्वन्नपि न करोति यतो निष्क्रिय इति योजना । तथा च वशिष्ठः । सुषुप्तवत् यश्चरति स मुक्त इति कथ्यते इति नन्वसौ जीवन्मुक्त इति कथमन्यैर्ज्ञायत इति तदाह ॥

अस्य ज्ञानात्पूर्वमिति । अशुभवासनानां साधका वस्थायामेव निवर्तितत्वाच्छुभवासनानामेवानुवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । ननु शास्त्रविहितं शुभमेवानुचरतो न साधकाद्भेद इत्यपरितुष्यन्निवाह ॥

शुभाशुभयोरौदासीन्यमेति । औदासीन्यमुपेक्षा हिंसानुग्रहयोरनारम्भीति गौतमस्मरणात् । निराशिषमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिं । अक्षीणं क्षीणकर्माणं तं देवा ब्राह्मणं विदुरिति व्यासवचनात् । अमौनं मौनञ्च निर्विद्याथ वा ब्राह्मण इति बृहदारण्यकश्रुतेश्च । तथा चौदासीन्यमेव युक्तिलक्षणं न विधिपरतन्त्रप्रवृत्तिमत्त्वं नवा निषेधातिक्रम इति भावः । विधिनिषेधशास्त्रपरवशत्वञ्च मुक्तस्य न भवेत्तर्हि यथेष्टाचरणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य नैष्कर्म्यसिद्धिवाक्येन प्रत्याचष्टे ॥

तदुक्तं बुद्धेति । सतत्त्वं याथात्म्यं मुमुक्षोरपि नास्ति यथेष्टचेष्टा विदुषामुक्तस्य कुत एव सा । तदप्युक्तं योहि यत्र विरक्तः

स्थानासौ तस्मिन् प्रवर्तते । लोकत्रयादिरक्तत्वान्मुमुक्षुः किमि
 तीहते । क्षुधया पीड्यमानोऽपि न विषं ह्यत्तुमिच्छति । मिष्टान्न
 ध्वस्तदृजानन्नामूढस्तज्जिघत्सति । रागोलिङ्गमबोधस्य चित्त
 व्यायामभूमिषु । कुतः शाद्वलता तस्य यस्याग्निः कोटरेतरो
 रित्यादि । नन्वविद्याकार्यत्वाद्यथेष्टचेष्टायाः अविद्यानिवृत्त्या
 तन्निवृत्तिवदमानित्वाद्देष्टृत्वादीनामप्यविद्याकार्यत्वाविशेषान्नि
 वृत्तिरेव स्थानानुवृत्तिरित्याशङ्क्य नियोगवशादनुवृत्त्य
 भावेऽपि निवृत्तिशास्त्रविरुद्धस्वभावत्वान्न निवर्त्तेरन्निति दर्श
 यति ॥

तदानीमिति । तत्रापि नैष्कर्म्यसिद्धिमुदाहरति ।

तदुक्तमुत्पन्नेति । इदानीमुक्तं जीवन्मुक्तमनूद्य तस्य
 परम मुक्तिं दर्शयति ॥

किंवञ्जनेति । देहयात्रा देहस्थितिः तन्मात्रार्थं नत्वि
 द्द्रियप्रीत्यर्थं सुखदुःखलक्षणानि सुखदुःखसाधनानि । आर
 ब्धफलानि भोग्यान्यनुभवन्नासङ्गतया भुञ्जानः । कथं भुञ्जान
 इत्युच्यते । अन्तःकरणभासादीनां विषयान्तरवृत्तीनां साक्षि
 तयावभासकः सन्निति यावत् तदवसाने प्रारब्धफलभोगाव
 साने जाते आश्रयाभावात् प्राणे ब्रह्मणि लीने सति पूर्वसिद्धे

ज्ञानेनैव प्रारब्धकर्माक्षिप्ताज्ञाने तत्कार्यतत्संस्काराणामपि
विनाशात् सञ्चितकर्मणां ज्ञानेन दाहात् क्रियमाणैश्चासंश्ले
षात् पुनर्देदान्तरहेत्वभावात् परमकैवल्येत्यादिनोक्तब्रह्मस्व
रूपएवावतिष्ठते विद्वानित्यर्थः । निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतः
प्राणा नोत्क्रामन्ति किन्तु प्रत्यक्ब्रह्मण्येव तप्तायःपिण्डाम्बुवल्ली
यन्तइत्यत्र प्रमाणमाह ॥

न तस्येति । मुक्तेरसाध्यत्वे काठकश्रुतिं प्रमाणयति
विमुक्तश्च विमुच्यतइति पूर्वं विमुक्तएव सन्नविद्याप्रत्युपस्थापि
तनामरूपोपाध्यविवेकनिबन्धनस्य संसाराभासस्य नित्यशुद्ध
बुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दादयप्रत्यग्ब्रह्मरूपोऽहमस्मीत्यपरोक्ष
ज्ञानाद्विलयापेक्षया विमुच्यतइत्यर्थः । वस्तुतस्तु न बन्धो
नवा मोक्षः तथाच श्रुतिः न निरोधोनवोत्पत्तिर्नबन्धो नच
साधकः । न मुमुक्षुर्न वैमुक्तइत्येषा परमार्थतेत्याद्याः ॥०॥

विद्यासीतावियोगक्षुभितमिजसुखः शोकमोहाभिपन्नश्चेतः
सौमित्रिमित्रोभवगहनगतः शास्त्रसुग्रीवसख्यः । हत्वान्तेदैव्य
वालिं मदनजलनिधौ धैर्य्यसेतुं प्रबध्य प्रध्वस्ताबोधरक्षःपतिर
धिगतचिज्ज्ञानकिस्वात्मरामः ॥ वेदान्तसारविवृतिं राम
तीर्थाभिधायतिः । चक्रे श्रीकृष्णतीर्थस्य पदपङ्कजषट्पदः ॥

इति श्रीवेदान्तसारटीका विद्वन्मनोरञ्जनी समाप्ता ॥

Sadānanda

Vedānta Sāra Elements of Theology according to the Vedas

[Calcutta] 1829

A.or. 5036

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10251251-0